

Ράνια Αστρινάκη

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η στροφή της ανθρωπολογίας προς τη μελέτη των γυναικών μορφοποιείται στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ακολουθώντας γενικότερες ανακατατάξεις στον κλάδο, όπως η αναγνώριση της στατικότητας των μοντέλων που χρησιμοποιούσε για την περιγραφή και κατανόηση των κοινωνιών που μελετούσε και η επίγνωση της ανάγκης να επεξεργαστεί θεωρητικά μοντέλα που να αποδίδουν την εσωτερική κοινωνική δυναμική στις κοινωνίες αυτές, μια δυναμική που υπαγορεύεται και από την ένταξη των κοινωνιών αυτών σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών, πολιτικών και ιστορικών σχέσεων.

Με την αναβίωση του κινήματος των γυναικών τη δεκαετία αυτή, οι φεμινίστριες στράφηκαν προς μια ανθρωπολογία ήδη υποψιασμένη σε ζητήματα σχέσεων εξουσίας και ανισότητας αναζητώντας εξηγητικά μοντέλα για την προέλευση της ανδρικής κυριαρχίας στη Δύση και αλλού και για τις ρίζες της γυναικείας υποτέλειας. Αυτό σηματοδότησε το ξεκίνημα ενός περίπλοκου διαλόγου ανάμεσα στο θεωρητικό διεπιστημονικό ρεύμα του φεμινισμού που καθιερώθηκε ως "φεμινιστική κριτική" και την ανθρωπολογία ο οποίος οδήγησε στη συγκρότηση των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων για τις γυναίκες και τα φύλα¹.

Ο διάλογος αυτός υπήρξε μαχητικός, ανατρεπτικός και εξαιρετικά γόνιμος. Η δυναμική του οδήγησε και τα δύο μέρη, σε σημαντικές αναθεωρήσεις, θεωρητικές καινοτομίες, αλλά και θεωρητικά αδιέξοδα. Αρχικός του στόχος ήταν η ανθρωπολογική εξήγηση της ανισότητας των φύλων, η τεκμηρίωση των φεμινιστικών απόψεων ότι η ανισότητα αυτή οφείλεται σε κοινωνικούς και όχι βιολογικούς παράγοντες, καθώς και η ενίσχυση του στόχου της "απελευθέρωσης των γυναικών" με την προβολή υπαρκτών κοινωνικών παραδειγμάτων, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμεύσουν και ως μοντέλα. Σύντομα όμως, η δυναμική του ξεπέρασε τους αρχικούς του όρους, καθώς δημιουργούσε διαρκώς νέα ερωτήματα που ανέτρεπαν τις προηγούμενες αναλύσεις.

Με υπόβαθρο αυτή τη ρευστότητα, ο διάλογος μεταξύ φεμινισμού και ανθρωπολογίας εκτυλίχθηκε σε δύο φάσεις και αποτυπώθηκε στην ανθρωπολογία με

¹ Για μια παρουσίαση του προβληματισμού του φεμινιστικού κινήματος για το φύλο, βλ. Παπαταξιάρχης 1992α:14-22.

δύο διαδοχικές πολυφωνικές προσεγγίσεις, που επικράτησε να ονομάζονται αντίστοιχα, "ανθρωπολογία των γυναικών" και "ανθρωπολογία των φύλων". Αυτές προσδιορίζονται -με χαλαρά τα μεταξύ τους όρια- τόσο από τα ερωτήματα που έθεσαν και τα αναλυτικά που χρησιμοποίησαν για να τα απαντήσουν, όσο και από τη γενικότερη εμβέλεια των επεξεργασιών τους και τη θέση που κατέλαβαν στο εσωτερικό της ανθρωπολογίας.

1. Προς μια ανθρωπολογία των γυναικών

Η πρώτη, η "ανθρωπολογία των γυναικών" συγκροτήθηκε ως κριτικό προς την ανθρωπολογική θεωρία και πρακτική ρεύμα, τη δεκαετία του 1970. Έντονα επηρεασμένη από τη φεμινιστική κριτική και τις προκείμενες της, υιοθέτησε και τα ερωτήματά της. Είναι η υποτέλεια των γυναικών οικουμενική; Σχετίζεται με βιολογικούς παράγοντες, και άρα είναι "φυσική" ή πώς αλλιώς μπορεί να εξηγηθεί; Πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών και ποιες οι μεταξύ τους διαφορές; Τι απαντήσεις έδινε η ανθρωπολογία στα ερωτήματα αυτά;

Το ζήτημα της ανδρικής προκατάληψης στην ανθρωπολογία

Η απάντηση της κλασσικής ανθρωπολογίας στο ζήτημα αυτό ήταν σαφής. Από τον Radcliffe-Brown (1952) και τον Meyer Fortes (1950) ως τον Evans-Pritchard (1951 και 1965) και τον Lévi-Strauss (1969) περνώντας από όλες τις εθνογραφικές μελέτες της "συγγένειας και του γάμου" των αξιών και των πολιτικών συστημάτων, η διαπίστωση είναι κοινή: οι άνδρες κατέχουν σ' όλες τις κοινωνίες τις σημαντικές θέσεις· η θέση των γυναικών είναι παντού κατώτερη. Η ανδρική κυριαρχία αποτελεί οικουμενικό φαινόμενο.

Από την άλλη πλευρά, οι εθνογραφικές περιγραφές μολονότι περιείχαν συχνά πλούσιες πληροφορίες για τις γυναίκες, τις αγνοούσαν ως καθεαυτό αντικείμενο ανάλυσης και ως αποτελούσαν το μισό του πληθυσμού. Οι γυναίκες ήταν "απούσες" και "αόρατες" ως υποκείμενα και η θέση τους εθνογραφικά απροσδιόριστη και ασαφής. Η ανθρωπολογία αφορούσε κυρίως τους άνδρες. Αυτό έθετε το εύλογο ερώτημα αν ήταν όντως έτσι τα πράγματα και πώς μπορούσε να ερμηνευθεί μια τόσο ελλιπής αναπαράσταση των γυναικών.

Τα ερωτήματα αυτά επιτείνονταν από το γεγονός ότι οι πρώτες μελέτες που διεξήχθησαν με μια οπτική λιγότερο ή περισσότερο φεμινιστική, από τις αρχές ως τα τέλη της δεκαετίας του 1960, έδειχναν περισσότερο μια συμπληρωματικότητα και αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο φύλων παρά υποτέλεια. Από τις πρώτες περιοχές που αυτό επισημάνθηκε ήταν η Ελλάδα (Friedl 1986[1967]) και άλλες περιοχές της

Μεσογείου (Sweet 1967, Riegelhaupt 1967), όπου η ανδρική κυριαρχία και η γυναικεία υποταγή περιγράφονταν ως αδιαμφισβήτητα φαινόμενα από τη βιβλιογραφία για το σύμπλεγμα "τιμή-ντροπή" που γραφόταν εκείνη ακριβώς την εποχή.

Οι φεμινίστριες ανθρωπολόγοι εντόπισαν ως πρωταρχικό το πρόβλημα της αναπαράστασης των γυναικών (Moore 1988:1): οι γυναίκες αγνοούνται ή υποτιμώνται στα εθνογραφικά κείμενα, γιατί ο ανθρωπολογικός λόγος, αρθρωμένος, ως επί το πλείστον από άνδρες ανθρωπολόγους, χαρακτηρίζεται από ανδροκεντρισμό, ο οποίος οφείλεται στα κυρίαρχα μοντέλα εννοιολόγησης των φύλων στον ίδιο τον πολιτισμό τους, στις δυτικές κοινωνίες. Αποκαλυπτική προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η διαπίστωση ότι σε κοινωνίες που έχουν μελετηθεί από άνδρες και γυναίκες ανθρωπολόγους, οι περιγραφές των γυναικών εθνογράφων για τις γυναίκες και τη θέση τους είναι σχεδόν διαμετρικά αντίθετες από αυτές των ανδρών (βλ. Goodale 1971, Rohrlich-Leavitt κ.α. 1975).

Το πρόβλημα αυτό της "ανδρικής προκατάληψης", όπως ονομάστηκε, και των επιπτώσεών της στην εθνογραφική αναπαράσταση έπρεπε να αναλυθεί και να αντιμετωπιστεί. Η ανάλυσή του έδειξε ότι εκδιπλώνεται σε τρία επίπεδα (Moore 1988:1-3). Το πρώτο είναι οι προκαταλήψεις που φέρει ο ανθρωπολόγος και τις οποίες εισάγει στην ίδια την έρευνα με τη μορφή παραδοχών για τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, προκαταλήψεις που τον κάνουν να προτιμάει τους άνδρες πληροφορητές, θεωρώντας ότι αυτοί γνωρίζουν καλύτερα από τις γυναίκες επειδή συναλλάσσονται με τον έξω κόσμο (Ardener 1975[1972], Reiter 1975α). Το δεύτερο είναι ότι στο βαθμό που οι ανθρωπολόγοι περιγράφουν τις κοινωνίες που μελετούν μέσα από το λόγο των ανδρών, ενσωματώνουν στις περιγραφές τους τις προκαταλήψεις των πληροφορητών τους, καθώς σε πολλές κοινωνίες οι γυναίκες θεωρούνται κατώτερες (Ardener 1975[1972]). Το τρίτο επίπεδο της ανδρικής προκατάληψης είναι εγγενές στον ίδιο το δυτικό πολιτισμό, τον οποίο φέρουν, ως "μέλη" και μέρη του, οι ανθρωπολόγοι. Αυτό σημαίνει ότι οι ερευνητές "μεταφράζουν", με βάση τη δική τους πολιτισμική εμπειρία τη διαφορά και την ασυμμετρία, που αντιλαμβάνονται στις σχέσεις ανδρών και γυναικών στους άλλους πολιτισμούς, ως ανισότητα και ιεράρχηση, ακόμα και σε κοινωνίες όπου οι σχέσεις των δύο φύλων είναι πολύ πιο ισότιμες (Rogers 1975, Leacock 1978, Dwyer 1978).

Κατά μία άποψη, οι γυναίκες, ως κυριαρχούμενη ομάδα, διαθέτουν διαφορετική εμπειρία και κοσμοθεωρία από τους άνδρες, την οποία όμως δεν μπορούν να εκφράσουν με τους κυρίαρχους τρόπους έκφρασης των ανδρών και παραμένουν άναρθρες, "άφωνες". Η ελλιπής τους αναπαράσταση στον ανθρωπολογικό λόγο σχετίζεται με το γεγονός ότι και η ίδια η ανθρωπολογία, αποτελεί λόγο δημιουργημένο από τους άνδρες και προσανατολισμένο προς τους άνδρες -ανεξαρτήτως του φύλου

του ανθρωπολόγου-, ο οποίος ταξινομεί και ο ίδιος τον κόσμο με βάση το ανδρικό ιδίωμα και αδυνατεί να προσλάβει τον "άφωνο" λόγο των γυναικών (Ardener 1975[1972] και 1975)².

Το ζήτημα του ανδροκεντρισμού σύντομα συνδέθηκε με το ευρύτερο ζήτημα του εθνοκεντρισμού ή ευρωκεντρισμού, της πολιτισμικής δηλαδή προκατάληψης, της ανθρωπολογίας, το οποίο ετίθετο από πολλές άλλες κριτικές που διατυπώνονταν ήδη από αυτή την εποχή μέσα και έξω από τον κλάδο και το οποίο έγινε αντικείμενο πολύ συστηματικότερης και βαθύτερης επεξεργασίας τη δεκαετία του 1980.

Η διαπίστωση της ελλιπούς αναπαράστασης των γυναικών στις εθνογραφίες έθετε το στόχο να αποκατασταθεί η "φωνή" των γυναικών στα εθνογραφικά κείμενα και να περιγραφούν οι κοινωνίες από τη δική τους οπτική γωνία, να γίνουν αντικείμενα της εθνογραφικής έρευνας. Στόχος ήταν να μελετηθεί η "κοινωνική θέση των γυναικών", έννοια κλειδί της εποχής αυτής, και το πολιτικό της περιεχόμενο, να αναλυθούν οι ρόλοι και οι δραστηριότητες των γυναικών.

Οι γυναίκες λοιπόν έπρεπε να ενεργοποιηθούν ως υποκείμενα της έρευνας και να μελετήσουν τις γυναίκες, εξ ου και το όνομα του ρεύματος, "ανθρωπολογία των γυναικών". Άρρητη σ' αυτή την επιταγή της μελέτης της θέσης των γυναικών από γυναίκες είναι η παραδοχή ότι οι γυναίκες, ως "φυσική" κατηγορία προσδιορισμένη από το βιολογικό της φύλο, αποτελούν και οικουμενική κοινωνική κατηγορία. Συνακόλουθη είναι η παραδοχή ότι η θέση των γυναικών μπορεί να συνίσταται σε στοιχεία συγκρίσιμα σε μια κλίμακα.

Αρχικά, η στροφή των (φεμινιστριών) ανθρωπολόγων στη μελέτη των γυναικών στηρίχθηκε θεωρητικά στα υπάρχοντα θεωρητικά σχήματα και στις αναλυτικές έννοιες που είχαν συγκροτηθεί στο πλαίσιό τους, σε μια προσπάθεια να συγκροτηθούν με αυτά νέα επιχειρήματα και να αντιστραφούν οι παλαιότερες αναλύσεις (Rosaldo 1994[1980]). Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, είδε το φως μια πληθώρα μελετών με θέμα τη "θέση", τους "ρόλους" των γυναικών (βλ., για παράδειγμα, Gough 1971, Hoffer 1972, Sanday 1973, Schlegel 1972, Wolf 1972).

Είναι η υποτέλεια των γυναικών οικουμενική;

Σταθμός στην εξέλιξη της συζήτησης θεωρείται η σχεδόν ταυτόχρονη έκδοση εν είδει μανιφέστου στα μέσα της δεκαετίας του 1970 τριών αγγλόφωνων συλλογικών τόμων, ένθεν και ένθεν του Ατλαντικού. Στις μεν ΗΠΑ εκδόθηκαν το *Woman, Culture and Society* από τις M. Rosalddo και L. Lamphere το 1974 και το *Toward an Anthropology of Women* από την R. Rapp Reiter το 1975, στη δε Μ. Βρετανία το

² Για μια διεξοδικότερη παρουσίαση των επιχειρημάτων του Ardener, βλ. Moore 1988:3-4 και Μπακαλάκη 1994α:22-23.

Perceiving Women, από την S. Ardener το 1975. Τα έργα αυτά απορρίπτουν τη βιολογική υπόσταση των γυναικών ως εξηγητικό παράγοντα της γυναικείας υποτέλειας και επιχειρούν να εξηγήσουν την τελευταία με βάση τους κοινωνικούς ρόλους και τις κοινωνικο-πολιτισμικές αξιολογήσεις των γυναικών και με τη συγκρότηση γενικευτικών επιχειρημάτων.

Στο ερώτημα αν η γυναικεία υποτέλεια είναι οικουμενικό φαινόμενο απαντούν θετικά τα τρία πρώτα θεωρητικά άρθρα στο Rosaldo και Lamphere (1974) -μια άποψη που συμμερίζονται και αρκετές άλλες συνεργάτιδες του τόμου. Η Rosaldo (1974) και η Ortner (1994[1974]), εξετάζοντας τη συμβολική θέση, την κοινωνική αξιολόγηση και τις πραγματικές δραστηριότητες των γυναικών καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι σε κάθε γνωστή κοινωνία οι γυναίκες είναι υποτελείς στους άνδρες (Ortner 1994[1974]:80). Για να ερμηνεύσουν την οικουμενικότητα της γυναικείας υποτέλειας, προτείνουν μια πολιτισμική, συμβολική, ερμηνεία που στηρίζεται σε οικουμενικά εξηγητικά σχήματα τα οποία στηρίζονται στα οικουμενικά στοιχεία, που χαρακτηρίζουν, κατά τη γνώμη τους, τη γυναικεία κατάσταση γενικά. Αυτά είναι οι λειτουργίες των στον τομέα της βιολογικής αναπαραγωγής και οι κοινωνικοί ρόλοι της μητέρας και τροφού που συνδέονται με αυτά και που τις εγκλωβίζουν στον οικιακό χώρο.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η Rosaldo χρησιμοποιεί ως αφετηρία την κοινωνιολογία του Weber και τη δομο-λειτουργιστική διάκριση ανάμεσα στην οικιακή και την πολιτικο-δικαϊκή σφαίρα που κυριαρχούσε στην προσέγγιση της συγγένειας (Fortes 1958, 1969) για να αναγάγει την διχοτομική αντίστιξη και ιεραρχική αξιολόγηση μεταξύ "δημόσιας και οικιακής σφαίρας" και την ταύτιση των γυναικών με την τελευταία σε βάση για την εξήγηση της οικουμενικής ασυμμετρίας των φύλων³.

Η Ortner (1994[1974]), από την πλευρά της, αντλώντας κυρίως από το έργο του Lévi-Strauss (1969[1949] και 1969[1964]) και την συμβολική ανθρωπολογία, χρησιμοποιεί ως εξηγητικό πλαίσιο της οικουμενικής υποτέλειας των γυναικών την επίσης ιεραρχική συμβολική αντίθεση μεταξύ της "φύσης" και "πολιτισμού" και την συμβολική ταύτιση των γυναικών, λόγω του σώματος και των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών, με τη "φύση"⁴.

Οι αναλύσεις λοιπόν των Rosaldo και Ortner έθεσαν ως αναλυτικό πλαίσιο ερμηνείας της οικουμενικής ασυμμετρίας των φύλων μια αλληλουχία συμβολικών ιεραρχικών αντιθέσεων, όπου σταθερά ο ανώτερος πόλος συνδέεται με τους άνδρες

³ Για μια διεξοδική παρουσίαση των θέσεων της Rosaldo, αλλά και των Ortner και Chodorow που θα αναφερθούν παρακάτω, στα ελληνικά, βλ. Μπακαλάκη 1994α:18-22.

⁴ Μια τρίτη συνεργάτις του τόμου, η N. Chodorow 1974, βασιζόμενη στη θεωρία του Freud, χρησιμοποιεί ως εξηγητικό πλαίσιο της γυναικείας υποτέλειας τη δομή της γυναικείας προσωπικότητας, την οποία θεωρεί έμφυτη προϊόν της κοινωνικοποίησης των γυναικών και των συνακόλουθων ασχολιών τους, που κάνουν το γυναικείο "εγώ" εγώ να έχει ασαφέστερα όρια και μικρότερη αυτο- επιβεβαίωση και εξατομίκευση.

και ο κατώτερος με τις γυναίκες, ενώ ταυτόχρονα εννοιολογούν τα δύο φύλα στη βάση αλληλο-αποκλειόμενων χαρακτηριστικών: άνδρες-γυναίκες, πολιτισμός-φύση, εξουσία-υποταγή, δημόσιο-οικιακό, κ.ο.κ.

Θετικά απαντούν στο ερώτημα αυτό και οι περισσότεροι συντελεστές στο S. Ardener (1975), που συντάσσονται γύρω από τη θέση του Ardener για τα "άφωνα μοντέλα" των γυναικών. Ωστόσο, το έργο αυτό δεν επιχειρεί να συγκροτήσει ένα ενιαίο εξηγητικό πλαίσιο, ενώ θέτει ήδη ερωτήματα σ' ό,τι αφορά την οικουμενικότητα της κατηγορίας γυναίκα (βλ., λόγου χάριν, Ardener 1975α, 1975β και Okely 1975).

Τέλος, θετικά απαντάει και η G. Rubin (1975), η οποία είναι από τις πρώτες ανθρωπολόγους που χρησιμοποίησε τη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex και gender)⁵. Η Rubin, μέσω ενός συνδυασμού των απόψεων των Lévi-Strauss, Marx, Freud και Lacan, υποστηρίζει ότι οι ρίζες της ανδρικής κυριαρχίας βρίσκονται στη διαδικασία μετασχηματισμού των θηλυκών και αρσενικών ανθρώπων σε γυναίκες και άνδρες, δηλαδή στη διαδικασία μετασχηματισμού του βιολογικού φύλου σε κοινωνικό, που συντελείται στο πλαίσιο των συστημάτων συγγένειας και γάμου.

Η υποτέλεια των γυναικών είναι ιστορική

Οι συνεργάτιδες του τόμου της Rapp Reiter (1975), αντλώντας, άλλες από τη θεωρία του νεο-εξελικτισμού, οι περισσότερες όμως από την εξελικτιστική προσέγγιση του Engels 1984[1884] και την προβληματική του ρεύματος της πολιτικής οικονομίας,⁶ αρνούνται την οικουμενικότητα της γυναικείας υποτέλειας, θεωρώντας την άποψη ανιστόρητη και εθνοκεντρική (Brown 1975, Friedl 1975, Gough 1975, Schlegel 1972 και 1977, Sacks 1974, Sanday 1974, Leacock 1978 και 1984[1972]). Στηρίζοντας τις αναλύσεις τους στη μελέτη των προταξικών "εξισωτικών κοινωνιών", τονίζουν ότι η γυναικεία υποτέλεια είναι ιστορικό φαινόμενο, που έχει σχέση με τη συγκρότηση των ταξικών κοινωνιών και με τις μεταβολές που προκάλεσαν στις εξω-δυτικές κοινωνίες η αποικιοκρατία, η μετα-αποικιοκρατία και η ένταξη στο παγκόσμιο σύστημα, και υποστηρίζουν ότι η θέση των γυναικών είναι συνάρτηση της δυνατότητάς τους να ελέγχουν 1) την πρόσβαση στους παραγωγικούς πόρους 2) τις συνθήκες της εργασίας τους και 3) τη διανομή των προϊόντων της εργασίας τους (βλ., λόγου χάριν, Sacks 1974, 1979, Sanday 1974, Schlegel 1972 και 1977, Leacock 1975, 1978, 1984[1972]).

Ορισμένες έρευνες στρέφουν το φακό τους στην συνάρθρωση των εκφάνσεων της ασυμμετρίας των φύλων με διάφορες μορφές πολιτικής οργάνωσης και κυρίως με

⁵ Τη διάκριση εισήγαγε στις κοινωνικές επιστήμες η Oakley (1972). Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Παπαταξιάρχης 1992α:76, σημ. 30 και Μπακαλάκη 1994α:24, σημ. 6.

⁶ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του ρεύματος αυτού, βλ. Moore 1988:30-34 και Μπακαλάκη 1994α:25-27. Για μια διεξοδική ανάλυση, βλ. Moore 1988:73-127.

τον κρατικό σχηματισμό (βλ., για παράδειγμα, Rapp Reiter 1977α και 1977β, Rohrllich-Leavitt 1977, Silverblatt 1978, Whyte 1978, Nash 1980). Άλλες στη διερεύνηση των επιπτώσεων της δυτικής επέμβασης στα τοπικά συστήματα των φύλων και ιδίως στη θέση των γυναικών (βλ., για παράδειγμα, Boserup 1970, Siskind 1973, Bossen 1975, Brown 1975, Brain 1976, Nash και Safa 1976, Leacock 1977, 1980 και 1981).

Την ιστορικότητα και σχετικότητα της ασυμμετρίας των φύλων και τη θεώρησή της υπό το πρίσμα των ευρύτερων κοινωνικών ιεραρχιών υποστηρίζει και η δομομαρξιστική τάση του ευρωπαϊκού μαρξιστικού φεμινισμού η οποία επεξεργάζεται την έννοια της "αναπαραγωγής". Η γυναικεία υποτέλεια είναι συνάρτηση του πόσο αναγνωρίζεται ως παραγωγική η εργασία των γυναικών που έχει αντικείμενο την ανθρώπινη αναπαραγωγή και πόσο θεωρείται ότι συμβάλλει στην κοινωνική παραγωγή και αναπαραγωγή. Έτσι, προϋπόθεση για την εκτίμηση της θέσης της γυναίκας σε κάθε κοινωνία είναι η διερεύνηση του περιεχομένου της οικιακής-αναπαραγωγικής και παραγωγικής εργασίας των γυναικών σε σχέση με την εκάστοτε μορφή των "οικιακών ομάδων", της "οικογένειας" και του "νοικοκυριού" και τη σχέση των μονάδων αυτών μεταξύ τους και με ευρύτερους κοινωνικούς σχηματισμούς⁷. Η θέση αυτή, υποστηρίζεται από αρκετές φεμινίστριες ερευνήτριες εντός και εκτός ανθρωπολογίας (βλ., για παράδειγμα, O' Laughlin 1974, 1977, Edholm, Harris και Young 1977, Kuhn και Wolpe 1978, Tilly και Scott 1978, Eisenstein 1979, Mackintosh 1977, 1979).

Οι γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα

Μεγάλο μέρος των φεμινιστικών ερευνών, ωστόσο, δεν ακολουθεί τα παραπάνω οικουμενικά εξηγητικά σχήματα ή, ακόμα και αν αυτό συμβαίνει, γίνεται με χαλαρότερο τρόπο και διαφορετική θεματογραφία. Ορισμένες παρακάμπτουν το ερώτημα της ασυμμετρίας και διερευνούν παραπέρα την έννοια της "οικιακής", "άτυπης", αλλά και της "αρνητικής", δύναμης των γυναικών (Wolf 1972 και 1974, Dubisch 1974, Nelson 1974, Paul 1974, Mernissi 1975). Άλλες θεωρούν τις ίδιες τις οικιακές ομάδες πεδίο έκφρασης σχέσεων εξουσίας και πολιτικής δράσης και προτείνουν την προσέγγιση των γυναικών ως "πολιτικών δρώντων υποκειμένων" (Collier 1974, Denich 1974, Lamphere 1974).

Επίσης, πολλές έρευνες αναδεικνύουν το δομικά σημαντικό ρόλο των γυναικών στη πολιτική συνένωση των συγγενειακών ομάδων (Strathern 1972, Wolf 1972, Nelson 1974), ενώ άλλες επισημαίνουν τη μεγάλη κοινωνική αξία που

⁷ Για μια διεξοδικότερη ανάλυση της θέσης αυτής, βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου 1984, Yaganisako και Collier 1987:20-23, Moore 1988:46-64 και Παπαταξιάρχης 1992α:30-31, 34 και 78 σημ.49.

αποδίδεται στις γυναίκες από τις κοινωνίες της Ν. Αμερικής και της Ευρωπαϊκής Μεσογείου για τη μητρότητα και την αγνότητα (Stevens 1973, du Boulay 1974, 1986).

Αξία μνείας είναι η άποψη της Rogers (1975) για το δημόσιο "μύθο" της ανδρικής κυριαρχίας στις αγροτικές κοινωνίες και η οπτική που υιοθετεί η A. Weiner, στην πολύκροτη επαναληπτική της εθνογραφία για τα νησιά Τρόμπριαντ από τη σκοπιά των γυναικών (1976), η οποία πρεσβεύει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ασκούν διαφορετικού τύπου εξουσία και αποκτούν ίση αξία, ο καθένας στον τομέα του· (βλ. επίσης Weiner 1978 και 1979).

Για άλλες έρευνες, ωστόσο, οι θέσεις για τη γυναικεία υποτέλεια αποδείχθηκαν εγγενώς προβληματικές. Η ύπαρξη γυναικών ανώτατων αρχηγών και η αξία με την οποία η κοινωνία περιβάλλει τις γυναίκες ως μητέρες αμφισβητεί τη διχοτομία οικιακό/δημόσιο, όσο και τα άλλα εξηγητικά μοντέλα (Hoffer 1974). Το ίδιο ισχύει και για τις λεγόμενες "μητρεσσιακές" κοινωνίες (Stack 1974α, 1974β, Tanner 1974).

2. Η περίοδος των αναθεωρήσεων

Αυτές είναι grosso modo οι θέσεις που διατυπώθηκαν από την "ανθρωπολογία των γυναικών" σχετικά με τη "θέση των γυναικών". Τα ερωτήματα που προκάλεσαν ήταν τέτοια, ώστε ήδη στο τέλος της δεκαετίας του 1970 καμμία σχεδόν από τις απόψεις αυτές να μην φαίνεται ικανοποιητική (di Leonardo 1991α:15).

Σοβαρά ερωτηματικά προκάλεσε η ίδια η επιστημολογική θέση της "ανθρωπολογίας των γυναικών" για τη μελέτη των γυναικών από γυναίκες (Shapiro 1979, 1981, Milton 1979, Strathern 1981β). Από την άλλη πλευρά, οι εθνογραφικές έρευνες αποκάλυπταν μια ποικιλομορφία που υπερέβαινε τα εξηγητικά σχήματα και προκαλούσε πολλά ερωτήματα που συνδεόνταν με το συγκριτικό έργο της ανθρωπολογίας. Με ποια κριτήρια μπορεί να εκτιμηθεί η δύναμη και η εξουσία, "η θέση" των γυναικών; Τι σημαίνει εν τέλει δύναμη και εξουσία και τι "θέση των γυναικών" και πώς ορίζονται;

Η ένταση του προβληματισμού που αναπτύχθηκε αντανακλάται στις επισκοπήσεις των προβαλλόμενων θέσεων που έβλεπαν κάθε τόσο το φως (βλ., για παράδειγμα, Stack κ. ά. 1975, Lamphere 1977, Quinn 1977, Rogers 1978, Rapp 1979, Rosaldo 1994[1980]), οι οποίες συνεχίστηκαν και τη δεκαετία του 1980 (βλ. μεταξύ άλλων, Atkinson 1982, Scheper-Hughes 1983, Yanagisako και Collier 1987:16-25, Moore 1988, Mukhopadhyay και Higgins 1988).

Τα ερωτήματα επιτείνονταν και αυξάνονταν από την ανερχόμενη εκείνη ακριβώς την εποχή στροφή στα ιθαγενή νοήματα -στην αμερικανική ιδίως

ανθρωπολογία-, καθώς και από τις κριτικές που είχαν ήδη αρχίσει να διατυπώνονται από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και συνέχισαν ως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980 από μια ευρεία γκάμα θεωρητικών ρευμάτων⁸.

Η επανεξέταση της δημόσιας και οικιακής σφαίρας

Τα περισσότερα πυρά συγκέντρωσε η τοποθέτηση της Rosaldo για την οικουμενική συσχέτιση της υποδεέστερης θέσης των γυναικών με τον περιορισμό τους στον οικιακό χώρο⁹. Ορισμένες ερευνήτριες αποδέχονται σε γενικές γραμμές την ίδια τη διάκριση υπό τον όρο της επανεξέτασής της στα εκάστοτε συμφραζόμενα (Nelson 1974, Rogers 1975 και 1978, Quinn 1977, Tilly 1978). Η άποψη των μαρξιστριών ανθρωπολόγων είναι πιο κάθετη: η διάκριση δημόσιο -οικιακό δεν είναι οικουμενικό, αλλά ιστορικό φαινόμενο. Στο βαθμό που δεν καταγράφεται στις κοινωνίες των κυνηγών και συλλεκτών, είναι προϊόν κάποιου ιστορικού μετασχηματισμού. Κατά την Draper (1975) σχετίζεται με την μόνιμη εγκατάσταση, ενώ η Bosegur (1970) και οι Martin και Voorhies (1975) τη συσχετίζουν με την εμφάνιση της γεωργίας.

Το γεγονός ότι η διάκριση αυτή εμφανίζεται μεν αλλά δεν τονίζεται στις προκρατικές κοινωνίες, οδηγεί τις Reiter (1975a) και Sacks (1976) στην άποψη ότι η εμφάνισή της σχετίζεται με την ανάδυση των κρατικών σχηματισμών. Η διάκριση αυτή οξύνθηκε και ιδεολογικοποιήθηκε στις βιομηχανικές κοινωνίες (Rapp 1979:510, Moore 1988:23). Έτσι, η αντίστιξη δημόσιου/ιδιωτικού αποτελεί μια πολιτισμική πρόταση και συνεπώς δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως ευρετικό αναλυτικό πλαίσιο για τον προσδιορισμό της θέσης των γυναικών σ' όλες τις κοινωνίες. Αντίστοιχη κριτική διατυπώνουν και οι Nash και Leacock 1977, Carlan και Bujra 1978· πρβλ. Ο' Laghlin 1977.

Ωστόσο, η διχοτομία δημόσιο/οικιακό σφυροκοπείται ακόμα περισσότερο από το στρατόπεδο της οικουμενικής ασυμμετρίας και της συμβολικής ανάλυσης. Υπό εξέταση τίθεται το ίδιο το "οικιακό" και η εννοιολόγησή του: οι κοινωνικές σχέσεις και ενότητες που το συγκροτούν και οι γυναικείες, βιολογικές και άλλες, λειτουργίες και δραστηριότητες.

Η δεύτερη συλλογή της S. Ardener (1978) έστρεψε το φακό στις "ιθαγενείς" - αλλά και τις "επιστημονικές"- αντιλήψεις για τη γυναικεία βιολογία (Ardener 1978a:13-15). Οι συμβολές σ' αυτόν τον τόμο έδειξαν ότι τα "δεδομένα της φύσης", όπως είναι η σεξουαλικότητα, η αναπαραγωγή και η μητρότητα, είναι "κοινωνικά γεγονότα" που

⁸ Για μια συνοπτική παρουσίαση των προσεγγίσεων αυτών, βλ. di Leonardo 1991a:19-27 και Γκέφου-Μαδιανού 1998. Για μια ανάλυση των ευρύτερων επιπτώσεων τους στις εσωτερικές μετατοπίσεις της ανθρωπολογίας, βλ. Γκέφου-Μαδιανού 1999.

⁹ Για μια εμπειριστικώς εμπνευσμένη επισκόπηση των κριτικών και των θέσεων πάνω σ' αυτό το θέμα, βλ. Comaroff 1987:53-65, Moore 1988:21-30 και Γκέφου-Μαδιανού 2003:..... Για την ελληνική εθνογραφία ειδικά, βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2003:.....

προσλαμβάνονται, ερμηνεύονται και αξιολογούνται διαφορετικά από κάθε κοινωνία και πολιτισμό· βλ. Ardener 1978α, Hastrup 1978, Callaway 1978· επίσης βλ. Meigs 1976 και Drummond 1978. Από την άλλη πλευρά, και η ίδια η βιολογία -και τα ιατρικά μοντέλα γενικότερα-, δεν είναι απαλλαγμένη από πολιτισμικές προκαταλήψεις (Hastrup 1978, Callaway 1978, Callan 1978).

Ούτε όμως οι δραστηριότητες των γυναικών αξιολογούνται παντού με τον ίδιο τρόπο. Ο γάμος, η μητρότητα και ο οικιακός χώρος προσδιορίζουν θετικά την θέση της γυναίκας (Hirschon 1978), ενώ η μητέρα ενήλικων γιων αποκτά κύρος και δύναμη στο πλαίσιο της ευρύτερης συγγενειακής ομάδας, σε αντίθεση με τους περιορισμούς που υφίσταται ως νύφη (Humphrey 1978).

Το “πολιτικο-δικαϊκό μοντέλο” για τη κοινωνία του Fortes και την εννοιολόγηση του οικιακού την οποία υποδηλώνει θέτει στο στόχαστρο της κριτικής της η Yanagisako (1979), καταδεικνύοντας τη συγγενεία του με τη διχοτομία δημόσιο-οικιακό της Rosaldo. Η Yanagisako επισημαίνει ότι η αναλυτική διάκριση μεταξύ πολιτικο-δικαϊκής και οικιακής σφαίρας εδράζεται στην παραδοχή ότι “κοινωνική”, και άρα διαπολιτισμικά ποικιλόμορφη, είναι μόνο η “πολιτικο-δικαϊκή” σφαίρα. Η “οικιακή” δεν θεωρείται τμήμα των κοινωνικών και πολιτικών δομών γιατί πιστεύεται ότι οι σχέσεις που εμπεριέχει είναι παντού ίδιες και άρα οικουμενικές και συνίστανται στο “βιολογικό” γεγονός της “ανθρώπινης επιβίωσης” και στους “βιολογικούς” δεσμούς που αυτό συνεπάγεται. Με βάση τα ευρήματα πρόσφατων μελετών, η Yanagisako αποδομεί και αντιστρέφει τις προκείμενες του πολιτικο-δικαϊκού μοντέλου κοινωνίας καταδεικνύοντας ότι οι “οικιακές” σχέσεις και λειτουργίες, πρώτον, δεν είναι παντού ίδιες ούτε προσλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο και, δεύτερον, όχι μόνο επηρεάζονται από τους εξω-οικιακούς, πολιτικο-δικαϊκούς λόγους, αλλά αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής και πολιτικής δομής της κοινωνίας και των διαδικασιών που συντελούνται σ’ αυτήν. Συνεπώς, η διχοτομία “οικιακό-δημόσιο” δεν μπορεί να περιγράψει την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά πρέπει να θεωρηθεί μια “πολιτισμική πρόταση” που καλύπτει εξαιρετικά προβληματικές σχέσεις

Σε μεταγενέστερο αυτοκριτικό άρθρο της, η Rosaldo (1994[1980]) διατηρεί μεν την πεποίθησή της ότι η ασυμμετρία των φύλων είναι οικουμενική και σχετίζεται παντού με διάκριση δημόσιο-οικιακό, ωστόσο, θεωρεί ότι οι σχέσεις των φύλων είναι ταυτόχρονα υπερβολικά ποικιλόμορφες ώστε να μπορούν να ερμηνευθούν με οικουμενικούς όρους. Έτσι ενσωματώνει τις κριτικές που δέχτηκε και κυρίως την προβληματική της Yanagisako, την οποία προεκτείνει, ανιχνεύοντας την προέλευση του πολιτικο-δικαϊκού μοντέλου του Fortes από τις παραδοχές και αντιλήψεις που επικρατούσαν στην ευρωπαϊκή κοινωνία και κοινωνική θεωρία του 19ου αιώνα, οι οποίες διατηρήθηκαν ανεπίγνωστα από την ανθρωπολογία.

Η επανεξέταση της αντίστιξης φύση:πολιτισμός

Οξείες κριτικές επέσυρε και το αναλυτικό πλαίσιο της Ortner για τη συμβολική ταύτιση των γυναικών με τη φύση ως εξηγητικού παράγοντα της οικουμενικής υποτέλειας των τελευταίων. Πρώτη η γαλλίδα ανθρωπολόγος N. C. Mathieu (1973), ασκώντας κριτική στον Ardener (1975α) για την προβολή μιας παρεμφερούς θέσης, παρατήρησε ότι η ταύτιση αυτή οδηγεί στην πρόσληψη των γυναικών ως βιολογικών όντων¹⁰. Στη συνέχεια, η S. Rogers (1978) επισήμανε ότι η ταύτιση των γυναικών με τη φύση δεν αποτελεί παρά μία πολιτισμική αντίληψη που δεν είναι γενικευμένη και μοναδική ούτε καν στον αμερικανικό πολιτισμό.

Οι πιο σημαντικές κριτικές, ωστόσο, αρθρώθηκαν από το συλλογικό τόμο *Nature, Culture, Gender* (1980), που επιμελήθηκαν η C. MacCormack και η M. Strathern, ο οποίος αποτελεί έργο σταθμό για τη μετάβαση προς την προβληματική των φύλων. Οι συμβολές στον τόμο αυτό δείχνουν, από διάφορες οπτικές γωνίες, ότι οι έννοιες της φύσης και του πολιτισμού και η μεταξύ τους συμβολική αντίθεση δεν είναι δόκιμες για την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών στις εξω-δυτικές κοινωνίες, γιατί όχι μόνο δεν έχουν παντού το ίδιο πολιτισμικό περιεχόμενο, αλλά δεν είναι δεδομένες ούτε στον ίδιο το δυτικό πολιτισμό. Βλ. MacCormack 1980α 1980β, Bloch και Bloch 1980, Jordanova 1980, Harris 1980, Goodale 1980, Gillison 1980¹¹. Και, το σπουδαιότερο, σε ορισμένες κοινωνίες, όπως στους Hagen της Παπούα N. Γουινέας, οι έννοιες αυτές απουσιάζουν (Strathern 1980). Η ανάλυση της διαφοροποίησης των φύλων από τη σκοπιά των Hagen, η οποία πουθενά δεν παραπέμπει σε στοιχεία που βρίσκονται εκτός της σφαίρας των κοινωνικών σχέσεων, ούτε συνεπώς στη (δεδομένη) φυσιολογία των ανδρών και των γυναικών, δίνει αφορμή στη M. Strathern για να διατυπώσει μια συνολική κριτική για την αντίστιξη φύση-πολιτισμός στη δυτική σκέψη, δείχνοντας ότι οι αντιθέσεις φύση-πολιτισμός και θηλυκό-αρσενικό και η μεταξύ τους ομολογία δεν αποτελεί παρά μια δυτική αντίληψη, που επ' ουδενί λόγω μπορεί να θεωρηθεί οικουμενική.

Επανεξέταση της “ιστορικότητας”

Κριτικές απευθύνθηκαν και αναθεωρήσεις σημειώθηκαν και στο μαρξιστικό “στρατόπεδο”. Η κυριότερη κριτική, που διατυπώθηκε από τις ερευνήτριες όλων των άλλων τάσεων ήταν η έλλειψη ανάλυσης των πολιτισμικών ιδεολογιών και αξιολογήσεων που αναφέρονταν στις γυναίκες (Burton 1985, Moore 1988).

¹⁰ Για μια παρουσίαση της προβληματικής της Mathieu, βλ. Μπακαλάκη 1994α:42-43.

¹¹ Για μια εκτενέστερη παρουσίαση των μελετών αυτών, βλ. Μπακαλάκη 1994α:44-50.

Εξ ίσου σημαντική είναι η κριτική που δέχτηκε η εκδοχή του νεο-εξελικτιστικού μαρξισμού για την σχεδόν ακέραιη υιοθέτηση της θέσης του Engels και αυτό από περισσότερες σκοπιές. Η πρώτη αφορά στην κριτική που ασκήθηκε στις θέσεις του ίδιου του Engels ότι θεωρεί "φυσικό" τον καταμερισμό της εργασίας, ο οποίος ευθύνεται για την υποτέλεια των γυναικών και προσδιορίζει τη μορφή της οικογένειας, και τον ανάγει στις εγγενείς "φύσεις" και κλίσεις των ανδρών και των γυναικών, και επίσης ότι θεωρεί την οικογένεια δεδομένη και οικουμενική ενότητα. Η κριτική αυτή απευθύνεται και στις θέσεις του φεμινιστικού νεο-εξελικτιστικού μαρξισμού, ο οποίος δεν απομακρύνθηκε ουσιαστικά από τη θέση του Engels (Moore 1988:46-48): (βλ., για παράδειγμα Lee και Devore 1968, Krader 1973, Delmar 1976, Aaby 1977, Edholm κ. ά. 1977).

Οι θέσεις όμως του Engels και του φεμινιστικού και μη, μαρξιστικού και μη, νεο-εξελικτισμού κατηγορήθηκαν επίσης για ανιστορικότητα (Cohn 1980 και 1981· πρβλ. Wolf 1982). Η αναζήτηση απαντήσεων από τις σύγχρονες κοινωνίες των κυνηγών και συλλεκτών σε ερωτήματα που αναφέρονταν στο πολύ μακρινό παρελθόν της ανθρωπότητας αφαιρεί ολωσδιόλου την ιστορική υπόσταση των λαών αυτών και σηματοδοτεί τη θεώρησή τους ως κοινωνιών εν στάσει. Εκτός από το γενικό πλαίσιο, το σχήμα της νεο-εξελικτικής προσέγγισης αμφισβητήθηκε από πολλές εθνογραφικές έρευνες και στα επί μέρους επιχειρήματά του.

Πρώτον, αμφισβητήθηκε το επιχειρήματά της για την ισοτιμία και την αυτονομία στις σχέσεις των δύο φύλων στις λεγόμενες "εξισωτικές" κοινωνίες (βλ. Murphy και Murphy 1974, Shapiro 1976, Johnson 1981). Αλλά και το συνακόλουθό του -ότι οι αλλαγές που επέφερε η δυτική επίδραση ήταν αυτόματα επιζήμιες για τις γυναίκες- συνάντησε έντονο εθνογραφικό αντίλογο, πράγμα που έκανε και την ίδια τη Rapp (1979:505) να το αμφισβητήσει (βλ., Stoler 1977, Bukh 1979, Deere και Léon de Léal 1981). Σ' ό,τι αφορά το τρίτο επιχειρήμα, η εμφάνιση και η συνύφανση της γυναικείας υποτέλειας με τους κρατικούς σχηματισμούς, οι ρωγμές που υπέστη δεν οδήγησαν στην ανασκευή του· ορισμένες αναλύσεις το εκλέπτυναν και το ακολούθησαν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (Sacks 1979, Gailey 1987α, 1987β).

Άλλες ερευνήτριες αναδεικνύουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των γυναικών και δείχνουν ότι η "θέση των γυναικών", όπως και των ανδρών, στους κρατικούς σχηματισμούς ακολουθεί την κοινωνική διαστρωμάτωση και συνεπώς προσδιορίζεται από την θέση της τάξης ή της ομάδας στην οποία ανήκουν στην κοινωνική ιεραρχία (βλ., λόγου χάριν, Nash και Safa 1976, Nash 1980). Στην ίδια θέση καταλήγουν και πολλές ευρωπαϊές μαρξίστριες (βλ. Carlan και Bujra 1978). Συνεπώς η αλληλεγγύη μεταξύ γυναικών με βάση την ομοιότητα του φύλου τους, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η ανθρωπολογία των γυναικών, τίθεται εν αμφιβόλω.

Έτσι, το πρώτο στοιχείο που προκύπτει από τις εθνογραφικές έρευνες είναι η αμφισβήτηση της παραδοχής ότι οι "γυναίκες" αποτελούν οικουμενική κοινωνική κατηγορία. Οι αναπαραστάσεις, ιδιότητες, βιολογικές λειτουργίες και δραστηριότητές τους προσδιορίζονται από πολιτισμικούς και ιστορικούς παράγοντες και διαφέρουν τόσο μεταξύ όσο και στο εσωτερικό των πολιτισμών, ώστε δεν μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για ένα οικουμενικό κοινωνικό ορισμό των γυναικών. Το στοιχείο αυτό επισημαίνεται από ένα σημαντικό αριθμό ερευνητριών (Mathieu 1973, Stoller 1977, Ardener 1978α, Carlan και Bujra 1978, Winslow 1980). Η συζήτηση μπορεί να θεωρηθεί ότι κλείνει, στο θεωρητικό επίπεδο τουλάχιστον, με το άρθρο της Strathern (1981β), στο οποίο αποδομεί ουσιαστικά την έννοια "γυναίκα" δείχνοντας τη διαφορετική λογική με την οποία συγκροτούνται και διαφοροποιούνται τα φύλα σε δύο κοινωνίες της Μελανησίας¹².

Το δεύτερο στοιχείο που σχετίζεται με το πρώτο είναι η αμφισβήτηση της δυνατότητας προσδιορισμού της "θέσης των γυναικών" στις διάφορες κοινωνίες (νλ. Quinn 1977 και Whyte 1978· πρβλ. Lamphere 1977 και Edholm, Harris και Young 1977. Ενσωματώνοντας και συνοψίζοντας τις κριτικές αυτές, η Rosaldo (1994[1980]) αμφισβήτησε την ίδια τη χρησιμότητα του όρου.

Όλες αυτές οι διαπιστώσεις εικονογραφούν το θεωρητικό αδιέξοδο της προβληματικής της ανθρωπολογίας των γυναικών και συγκλίνουν προς την αποδοχή της πρότασης της Rosaldo (1994[1980]) ότι το επίκεντρο της ανθρωπολογικής έρευνας πρέπει να μετατοπιστεί προς τη διερεύνηση του πώς οι ίδιες οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών δημιουργούνται από τις κατά φύλα σχέσεις (όπ.π.:206) προς την έννοια του κοινωνικού φύλου. Στην αυτόνομη θεώρηση των σχέσεων των γυναικών με τους άνδρες καταλήγουν και ορισμένες ευρωπαϊκές (Harris 1981, Mackintosh 1981, Young κ.ά. 1981).

3. Προς μια ανθρωπολογία των φύλων

Στο γύρισμα της δεκαετίας, οι προβληματισμοί αυτοί ρηματοποιήθηκαν: εφ' όσον κάθε κοινωνία και πολιτισμός αποδίδει διαφορετικές σημασίες στα "δεδομένα της φύσης", οι άνδρες και οι γυναίκες δεν είναι "φυσικές" κατηγορίες. Αποτελούν προϊόντα κοινωνικών, πολιτισμικών και ιστορικών διαδικασιών. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε στην αποδόμηση της έννοιας του φύλου: στην αποσύνδεση των βιολογικών δεδομένων (sex) από τις κοινωνικές και πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις τους, από το

¹² Για μια εκτενέστερη παρουσίαση του Strathern 1981β, βλ. Μπακαλάκη 1994α: 54-55.

κοινωνικό φύλο (gender) (βλ. LaFontaine 1981, Ortner και Whitehead 1981α, Shapiro 1981). Οι προβληματισμοί που αναπτύχθηκαν οδήγησαν στη συγκρότηση του "κοινωνικού φύλου" ως βασικής αναλυτικής κατηγορίας για τη φεμινιστική ανθρωπολογία. Η σχεσιακή αυτή κατηγορία σηματοδότησε το τέλος της "ανθρωπολογίας των γυναικών" και τη μετάβαση στην "ανθρωπολογία των φύλων".

Η προβληματική πάνω στην έννοια του "κοινωνικού φύλου" αναπτύχθηκε με άξονα δύο διαφορετικές προσεγγίσεις: τις ευρέως νοούμενες συμβολικές προσεγγίσεις, που θεωρούν το φύλο "πολιτισμική και κοινωνική κατασκευή", και τις μαρξιστικές προσεγγίσεις, που θεωρούν το φύλο "κοινωνική σχέση" (Moore 1988, Παπαταξιάρχης 1997).

Το φύλο ως πολιτισμική κατασκευή

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, το φύλο είναι ένα σύμβολο, μια κατηγορία συμβολικής ταξινόμησης με την οποία διαφοροποιούνται το αρσενικό και το θηλυκό, οι άνδρες και οι γυναίκες, καθορίζονται οι μεταξύ τους σχέσεις και οργανώνονται ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις (βλ. Strathern 1976, Ortner και Whitehead 1981α και ιδίως τη συγκροτημένη περιγραφή στο Παπαταξιάρχης 1992α:23-25). Αυτή η εννοιολόγηση του φύλου ως κατασκευής" εισήχθηκε επίσημα στην ανθρωπολογία το 1981, με ένα νέο μανιφέστο, το συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν η S. Ortner και η H. Whitehead, οι οποίες ανήγγειλαν προγραμματικά τη γενική σύλληψη του θέματος (Ortner και Whitehead 1981α). Η προσέγγιση αυτή συγκροτείται ήδη από την εμφάνισή της από δύο, τουλάχιστον, επί μέρους προσεγγίσεις (Ortner και Whitehead 1981α:2-6).

Η πρώτη, η δομο-συμβολική προσέγγιση θεωρεί ότι οι σημασίες κάθε συμβόλου του φύλου μπορούν να κατανοηθούν μόνο αν μελετηθεί η θέση του σ' ένα ευρύτερο σύστημα συμβόλων και σημασιών, δηλαδή μόνο αν συσχετιστεί με άλλες πολιτισμικές αντιλήψεις, πεποιθήσεις, ταξινομήσεις και παραδοχές" (Ortner και Whitehead 1981α:2-4). Την ακολουθούν, με διαφορετικό τρόπο ο καθένας, οι Whitehead (1981) Poole (1981), Shore (1981), Brandes (1981) και άλλοι συνεργάτες του τόμου. Πιο ρηξικέλευθη, στο θεωρητικό επίπεδο, εμφανίζεται η άποψη της Strathern (1981α), η οποία υποστηρίζει ότι στους Hagen της Μελανησίας το φύλο είναι μια μεταφορά για την αξιολόγηση της δράσης που υπερβαίνει τους άνδρες και τις γυναίκες και αναφέρεται στη συγκρότηση του προσώπου.

Η δεύτερη προσέγγιση, την οποία οι Ortner και Whitehead αποκαλούν "κοινωνιολογική", δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην ανάλυση των σχέσεων ανάμεσα στα σύμβολα και τα νοήματα, από τη μια πλευρά, και σε όψεις των κοινωνικών σχέσεων, από την άλλη. Οι ερευνήτριες αυτής της έχουν αφετηρία τους την παραδοχή ότι η ίδια η έννοια του φύλου και της διαφοράς που σηματοδοτεί εγκαθιστά μια συμβολική και

πραγματική ασυμμετρία και συνεπώς αναλύουν το φύλο από τη σκοπιά των ανισοτήτων που εγκαθιστά και όπως αναδύεται από διάφορες μορφές της δράσης, που συντελείται σε διάφορες μορφές οργάνωσης της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής· βλ. Collier και Rosaldo (1981), Llewelyn-Davis (1981) Ortner (1981).

Η κύρια συμβολή του τόμου είναι η "επισημοποίηση" της αποφυσικοποίησης του φύλου και η συνακόλουθη επίσημη εισαγωγή, σε προγραμματική μορφή, στη θεώρηση του φύλου, της θεωρίας της "κοινωνικής κατασκευής"¹³.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από κάποια ασάφεια ως προς το αντικείμενο της ανάλυσης: οι γυναίκες ως δεδομένη "οντότητα" ή το φύλο; Τόσο το 1981, όσο και αργότερα, δημοσιεύονται μελέτες που έχουν μεν ήδη υιοθετήσει μια προβληματική προς την κατεύθυνση του κοινωνικού φύλου ως συμβόλου, ωστόσο μιλούν μόνο για γυναίκες και ασχολούνται ρητά ή υπόρρητα με τη "θέση των γυναικών"· βλ., λόγου χάριν, Giovannini (1981), Dubisch (1983), Hirschon (1983 και 1984α), Kolenda (1984) όπως και πολλές συμβολές στο συλλογικό τόμο της *Ardener Women and Space* (1981): Ardener 1981α, Hirschon 1981, Rogers 1981, Sciama 1981. Επίσης, αρκετές μελέτες ακολουθούν την "παλιά" προβληματική· βλ., για παράδειγμα, Callaway (1981) και du Boulay (1986).

Χαρακτηρίζεται επίσης από μια εξ ίσου έντονη συζήτηση με αυτήν της δεκαετίας 1970 για τα αναλυτικά πλαίσια, όπως οι διχοτομίες πολιτισμός φύση και δημόσιο-οικιακό (βλ., για παράδειγμα, Hirschon 1984α, Dubisch 1986α, Herzfeld 1986), η ανδρική κυριαρχία και η έννοια της εξουσίας (βλ., λόγου χάριν, Hirschon 1984α, Dubisch 1986α, καθώς και πολλές συμβολές στον τόμο της Dubisch 1986· πρβλ. Gilmore 1990β) και άλλα, τις οποίες διατήρησαν ως τέτοιες οι Ortner και Whitehead (1981α). Ωστόσο, η συζήτηση σύντομα ριζοσπαστικοποιείται.

Σ' ό,τι αφορά το δημόσιο-οικιακό, οι Lafontaine (1981) και Yeatman (1984) επισημαίνουν ότι η διάκριση αυτή θεσπίζει δύο κοινωνικότητες διαφορετικού είδους, με την κοινωνικότητα του δημόσιου χώρου να ταυτίζεται με την ίδια την έννοια της κοινωνίας, ενώ η "οικιακή" θεωρείται "λιγότερο κοινωνική". Μια τέτοια όμως αντίληψη για την κοινωνικότητα δεν μπορεί να εξηγήσει την "ορατότητα", κεντρικότητα και συλλογικότητα που αποκτά η "οικιακή" κοινωνικότητα των γυναικών και τις δημόσιες αξίες που οι γυναίκες εκπροσωπούν σε ορισμένες κοινωνίες, όπως αυτές της Μελανησίας· (βλ., για παράδειγμα, Jolly 1982 και 1984, Sexton 1982, 1983 και 1984). Αντλώντας επιχειρήματα από τις μελέτες των παραπάνω ερευνητριών και από τη δική της έρευνα, η Strathern (1988:66-97) ασκεί μια ριζική κριτική των σφαιρών δράσης

¹³ Η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής δεν αποτελεί "ιθαγενή" θεωρία της ανθρωπολογίας, αλλά ένα ευρύτερο επιστημολογικό ρεύμα που έχει επηρεάσει και τις άλλες κοινωνικές. Βλ. Παπαταξιάρχης 1992α:22-23 και κυρίως 1996· πρβλ Μπακαλάκη 1994α:36-37.

μέσα από μια ακόμα πιο έντονη αναστοχαστική οπτική, όπου δείχνει ότι η τέτοια διάκριση των σφαιρών αυτών συνδέεται με τη δυτική εννοιολόγηση της κοινωνίας, την οποία δεν μοιράζονται κατ' ανάγκην όλοι οι πολιτισμοί.

Οι Tsing και Yanagisako (1983), από την άλλη πλευρά, τονίζουν ότι το πολιτικό πρέπει να προσεγγίζεται ως σύστημα σχέσεων και αξιακών ιεραρχιών που συμπεριλαμβάνουν και τους άνδρες και τις γυναίκες και ότι, κατά συνέπεια, πρέπει να "πολιτικοποιηθεί" και η "οικιακή" σφαίρα. Οι Yanagisako και Collier (1987) επίσης τονίζουν τον ευρωκεντρισμό των αναλυτικών διχοτομιών πολιτισμός-φύση, δημόσιο-οικιακό και παραγωγή-αναπαραγωγή, και την ανάγκη υπέρβασής τους και επισημαίνουν την ανάγκη διερεύνησης των εντόπιων σφαιρών δράσης και των ευρύτερων κοινωνικών και ιδεολογικών διαδικασιών που τις δημιούργησαν (βλ., για παράδειγμα, Comaroff 1987, Rapp 1987 και Yanagisako 1987· πρβλ. τις πρόσφατες μελέτες σ' αυτό το πνεύμα των Μπακαλάκη 1998 και Γκέφου-Μαδιανού 2003).

Σ' ό,τι αφορά το ζήτημα της δύναμης-εξουσίας και της ανισότητας των φύλων, ενώ η γραμμή σκέψης των Ortner και Whitehead (1981) θεωρεί την ανισότητα των φύλων σύμφυτη με τη συγκρότηση ευρύτερων ανισοτήτων και μεταβαλλόμενη με αυτές, προσλαμβάνοντας την ανισότητα με ηθικούς όρους (βλ. λόγου χάριν, Collier 1986, 1987α και 1987β, Whitehead 1987), άλλες έρευνες επιχειρούν μια ημική προσέγγιση της εξουσίας καταλήγοντας σε μια σύνθετη ανάλυση των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ διαφοροποιημένων κατηγοριών ανδρών και γυναικών, αλλά και στο εσωτερικό κάθε φύλου και εστιάζοντας στο πώς οι γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα διαχειρίζονται την ανδρική κυριαρχία και τις ευρύτερες δομές ανισότητας· (βλ. λόγου χάριν, Abu-Lughod 1986· πρβλ. Caraveli 1986).

Σ' αυτήν, ωστόσο, τη γραμμή σκέψης, που θεωρεί την ανισότητα των φύλων δεδομένη και τις έμφυλες ταυτότητες διχοτομικές, σταθερές, μονολιθικές και αντιθετικές κατασκευές που ακολουθούν τη διαχωριστική γραμμή του βιολογικού φύλου, προβάλλουν ισχυρό αντίλογο η Strathern και μια σημαντική ομάδα εθνογράφων που μελετούν τη Μελανησία και τη Νοτιο-Ανατολική Ασία· βλ., Atkinson (1982). Θέτοντας στο επίκεντρό τους το ερώτημα πώς καθίστανται έμφυλοι οι άνθρωποι, πολλές έρευνες αναδεικνύουν την κατασκευή των φύλων μέσα από τη συμπληρωματικότητα, την αλληλόδραση, τον αλληλο-προσδιορισμό και την αλληλεξάρτησή τους, μέσα από τη διαφοροποίηση αλλά και τη συγχώνευση αρσενικών και θηλυκών στοιχείων· βλ., για παράδειγμα, Meigs 1984, Gillison 1980 και 1983, Biersack 1982.

Ας αφήσουμε όμως για λίγο τις συμβολικές προσεγγίσεις [και τις θεωρήσεις της πρακτικής]. Η τριετία 1987-1990 έφερε και άλλες μείζονες μετατοπίσεις στην προβληματική για τα φύλα. Προτού περάσουμε σ' αυτές, ας δούμε συνοπτικά τι συνέβη το ίδιο διάστημα στο μαρξιστικό στρατόπεδο.

Το φύλο ως κοινωνική σχέση

Είδαμε ήδη ότι οι ευρωπαϊκές δομο-μαρξίστριες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η διαφορά του φύλου είναι προϊόν κοινωνικών σχέσεων που είναι αυτόνομες από την οικονομία και διαπνέουν ολόκληρη την κοινωνική ζωή (Harris 1980) και έθεσαν ως κεντρικό ζήτημα της ανάλυσης της ασυμμετρίας των φύλων την αυτόνομη θεώρηση του φύλου (Mackintosh 1981, Young κ. ά. 1981· βλ. Παπαταξιάρχης 1992α:33). Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, το φύλο, δηλαδή η διαφορά των φύλων, είναι "μια δομούσα αρχή της ανθρώπινης κοινωνίας" (Moore 1988:vii). Εδώ το φύλο προσεγγίζεται κυρίως ως κοινωνική σχέση, ως σχέση διαφοράς και ανισότητας που αναδύεται μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις και την επικρατούσα ιδεολογία, οι οποίες συγκροτούν τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικά υποκείμενα. Χρησιμοποιείται δε ως αναλυτικό εργαλείο (Παπαταξιάρχης 1997:204) για να διερευνηθούν ο ρόλος και οι διαστάσεις της έμφυλης σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής.

Έτσι, οι μελέτες της τάσης αυτής διερευνούν τη συγκρότηση και ανάδυση της έμφυλης διαφοράς και ασυμμετρίας σε διάφορους κοινωνικούς "θεσμούς", σφαίρες και διαδικασίες, όπως το σύστημα συγγένειας, οι σχέσεις εργασίας στην "οικογένεια", η ιδιοκτησία, η κληρονομιά και πολλά άλλα· (βλ., για παράδειγμα, Croll 1984, Carlan 1984, Harris 1981, Sharma 1984, A. Whitehead 1981 και 1984). Οι έρευνες δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις "υλικές" μορφές και πρακτικές και χρησιμοποιούν ητικές αναλυτικές έννοιες της "κλασσικής" ανθρωπολογίας (όπως νοικοκυριό, ιδιοκτησία, προίκα κ. ά). Ταυτόχρονα όμως εισάγουν την ιστορική και την κοινωνικο-πολιτισμική διάσταση στη θεώρησή τους η οποία συμβάλλει στην αποδόμηση των όρων αυτών και στην αποκάλυψη των δυτικών προκαταλήψεων τις οποίες εμπεριέχει η εννοιολόγησή τους· βλ. Harris (1981), Stolcke (1981), Carlan (1984), A. Whitehead (1984). Μεταγενέστερες όμως μελέτες, όπως αυτή της Moore (1986) για τους Marakwet της Κένυας, διερευνούν και τις έμφυλες πολιτισμικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις, εισάγοντας με αρκετή ευκρίνεια την έννοια του φύλου ως κατασκευής.

Στην απέναντι πλευρά του Ατλαντικού, η έμφαση των ερευνών μεταφέρθηκε στη διερεύνηση του πώς συγκροτείται η διαφορά και η ανισότητα των φύλων σε κάθε κοινωνία, μέσα από τις συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές σχέσεις, πολιτισμικές αντιλήψεις και ιδεολογίες, και μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά, τοπικά και ευρύτερα, συμφραζόμενα.

Οι προσεγγίσεις της πολιτικής οικονομίας εγκαταλείπουν τα εξελικτιστικά σχήματα και υιοθετούν μια σαφή ιστορική οπτική (κίνηση που σχετίζεται και με γενικότερες μετατοπίσεις στο χώρο της μαρξιστικής θεωρίας). Η στροφή αυτή έθεσε υπό αμφισβήτηση την εθνο-ιστορική προσέγγιση της θέσης των γυναικών, της

γυναικείας υποτέλειας και των σχέσεων μεταξύ των φύλων, που ήταν ιδιαίτερα ακμάζουσα στην αμερικανική φεμινιστική ανθρωπολογία. Έτσι, αποθεμελιώνεται η θέση για τη διερεύνηση και σύγκριση της "θέσης των γυναικών" στις διάφορες κοινωνίες (η οποία εξακολούθησε για αρκετά χρόνια να απασχολεί τις έρευνες των μαρξιστικών τάσεων), καθώς τίθενται υπό αμφισβήτηση όλοι οι όροι που την συγκροτούν (Lamphere 1987, βλ. di Leonardo 1991α:30). Συνακόλουθα αποθεμελιώνεται και η προβληματική για την υποβάθμιση της θέσης των γυναικών με την ανάδυση των κρατικών σχηματισμών, καθώς νέες έρευνες δείχνουν ότι οι πραγματικότητες των φύλων σ' αυτούς ήταν σαφώς πιο περίπλοκες (Silverblatt 1987· πρβλ. Stacey 1983, Bay 1985).

Έτσι λοιπόν, το χρονικό διάστημα 1980-1987 σηματοδοτεί νέες αναζητήσεις και για την τάση της "πολιτικής οικονομίας" και μια ορατή αλλαγή πλεύσης προς την κατεύθυνση της υιοθέτησης του "κοινωνικού φύλου" ως αναλυτικής έννοιας.

Το κυριότερο ίσως και το πιο καινοτόμο χαρακτηριστικό είναι η επανεξέταση των αναλυτικών της κατηγοριών, με στόχο να καταδειχθεί ότι ακόμα και οι πιο ουδέτεροι, φαινομενικά, και εργαλειακοί όροι έχουν συγκεκριμένο πολιτικό, πολιτισμικό και έμφυλο περιεχόμενο, υποδηλώνουν ένα πεδίο άρθρωσης κοινωνικών, πολιτικών, έμφυλων, κλπ. σχέσεων και θέτουν σε ενέργεια αντίστοιχες διαδικασίες. Βλ., για παράδειγμα, Guyer 1984α και 1984β, Silverblatt 1987 Bourque και Warren 1987. Ένα δεύτερο σημαντικό χαρακτηριστικό των αναζητήσεων αυτών είναι η εισαγωγή στον αναλυτικό φακό του πολιτισμικού περιεχομένου της διαφοράς των φύλων, καθώς και των πολιτικών χρήσεων και γενικότερα της πολιτικής του φύλου. Βλ. για παράδειγμα Salaff 1981, Lim 1983 και 1985, Stoler 1985 και κυρίως Silverblatt 1987. Ο τρίτος νεωτερισμός είναι η εισαγωγή στις αναλύσεις της έννοια των πολλαπλών και πιθανώς ανταγωνιστικών ταυτοτήτων των γυναικών και, σε αρχική μορφή, η έννοια των διαφορετικών κοινωνικών συμφραζομένων και του ρόλου τους στη συγκρότηση της ταυτότητας των γυναικών. Βλ., για παράδειγμα, Ong 1983, Fernandez-Kelly 1984, Sacks 1984, Lamphere 1985 και 1987β, Robertson και Berger 1986.

Σχετική με τις παραπάνω εξελίξεις είναι και η βαθμιαία μεταφορά της έμφασης των αναλύσεων από τη διερεύνηση των καταστρεπτικών επιπτώσεων που είχε η αποικιοκρατία και η μετα-αποικιοκρατία στην "παραδοσιακή" θέση των γυναικών στο πώς οι ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβολές συναρθρώνονται και διαδρούν με τη (ανα)συγκρότηση των έμφυλων σχέσεων, αντιλήψεων και ιδεολογιών. Βλ., για παράδειγμα, Beneria και Sen 1982, Nash και Fernandez-Kelly 1983, Nash και Safa 1985, Leacock και Safa 1986. Άξια ιδιαίτερης μνείας είναι η μελέτη της A. Stoler (1985) για τη διαδικασία εμφύτευσης των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργική παραγωγή της Σουμάτρας.

Τη περίοδο αυτή, αρκετές μελέτες του ρεύματος αυτού εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στη διερεύνηση της επίδρασης που ασκούν οι νεωτερικές μορφές βιομηχανοποίησης, δηλαδή η εγκατάσταση μονάδων μεγάλων υπερεθνικών εταιρειών σε χώρες του Τρίτου Κόσμου, στη διαμόρφωση των τοπικών οικονομικών, κοινωνικών και έμφυλων πραγματικοτήτων (βλ. Nash και Fernandez-Kelly 1983, Salaf 1981 και 1988, Lim 1983 και 1985, Beneria και Roldan 1987), αλλά και στην ζωή και την "ανάπτυξη της κοινότητας και της ευρύτερη περιοχής (βλ. Fernandez-Kelly 1983α, 1983β και 1983γ). Ωστόσο, αντικείμενο ανάλυσης αποτελούν και οι ίδιες οι εργασιακές σχέσεις μέσα στις επιχειρήσεις αυτές, καθώς και η στάση των γυναικών απέναντι στην εντατικοποίηση της εργασίας που επιβάλλουν οι ανάγκες της παραγωγής· βλ. Ong 1987.

Ταυτόχρονα, ωστόσο, παρά τους νεωτερισμούς, πολλές αντιλήψεις της δεκαετίας του 1970 διατηρούνται και τη δεκαετία του 1980. Έτσι, αρκετές και αξιόλογες μελέτες κινούνται στα αναλυτικά πλαίσια της δεκαετίας του 1970 (βλ., λόγου χάριν, Sanday 1981, Bell 1983, Gailey 1987α και 1987β), ενώ πολλές συνεχίζουν να διερευνούν ρητά ή υπόρρητα τη "θέση των γυναικών". Επίσης όλες ανεξαιρέτως οι μελέτες της μαρξιστικής τάσης εστιάζουν το ενδιαφέρον τους αποκλειστικά στις γυναίκες, έστω και από τη σκοπιά του κοινωνικού φύλου. Το ίδιο ισχύει και στις μελέτες της λεγόμενης κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης. Έτσι, μολονότι το φύλο εννοιολογήθηκε ως σχεσιακή κατηγορία, οι άνδρες θεωρητικά μόνο συμπεριλαμβάνονταν στην εικόνα, και αυτό ως μονολιθική κατηγορία, αντιθετική και αντιπαρατιθέμενη νοητικά προς τις γυναίκες: οι γυναίκες εξακολουθούσαν να μελετούν γυναίκες.

Οι μελέτες του ανδρισμού

Εν τω μεταξύ, ορισμένοι άνδρες ανθρωπολόγοι είχαν επίσης ξεκινήσει την ίδια περίοδο, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ένα δικό τους ομόφυλο διάλογο για τους "άνδρες" και τον "ανδρισμό" ο οποίος αγνοούσε τον προβληματισμό των γυναικών και πραγματευόταν και αυτός τις γυναίκες ως ενιαία κατηγορία, αντιθετική και αντιπαρατιθέμενη προς τους άνδρες, χωρίς τα δύο μέρη να έρθουν σε συστηματικό διάλογο μεταξύ τους.

Οι μελέτες του ανδρισμού εμφανίστηκαν κυρίως στις περιοχές της Μεσογείου και της ορεινής Παπούα Νέας Γουινέας. Στην περιοχή της Μεσογείου, η μελέτη του S. Brandes (1980) αποτελεί την αφετηρία μιας σχετικά ομοιογενούς σειράς μελετών για τον ανδρισμό ως επιτέλεση σε ομόφυλο περιβάλλον στην Ισπανία· βλ., για παράδειγμα, Brandes 1980 και 1981, Driessen 1983 και 1992, Murphy 1983, Douglass 1984, Marvin 1984 και 1986, Gilmore 1987α, 1987β και 1991· λίγο διαφορετική, αλλά

συγγενής με αυτές είναι η προσέγγιση του M. Herzfeld για τον ανδρισμό στην ορεινή Κρήτη (1985 και 1992). Πρβλ. Gilmore 1990α:30-55, όπου ανάγει την επιτελεστική υπεροχή σε κοινό χαρακτηριστικό του ανδρισμού στη Μεσόγειο. Στη Ν. Γουινέα, μια αντίστοιχα ομοιογενής σειρά μελετών για τον ανδρισμό εστιάζουν την ανάλυσή τους στην κατασκευή του, πάλι σε ομόφυλο περιβάλλον, μέσα από τις τελετουργίες μύησης· βλ., για παράδειγμα, Herdt 1981, 1982, 1984, Poole και Herdt 1982.

Ανδρικές και γυναικείες ταυτότητες που συγκροτούνται ασχέτως και εν αντιπαράθεσει οι μεν προς τις δε, άνδρες και γυναίκες ανθρωπολόγοι που μελετούν τους ομόφυλους τους και δεν ασχολούνται με το αντίθετο φύλο: ο κοινωνικός κόσμος εμφανιζόταν μοιρασμένος στα δύο. Η σχεσιακή συγκρότηση του φύλου παρέμενε σε εκκρεμότητα.

4. Προς την αποδόμηση του κοινωνικού φύλου

Η εννοιολόγηση του “κοινωνικού φύλου” (gender) εισήγαγε επισήμως τη φεμινιστική προβληματική στην ανθρωπολογική σκέψη και φάνηκε ότι έδινε μια ικανοποιητική απάντηση στις αναζητήσεις της φεμινιστικής θεωρίας και πρακτικής όσο και στα ερωτήματα της ανθρωπολογίας. Με αυτή την έννοια, άνοιξε θεωρητικούς και ερευνητικούς δρόμους, προκαλώντας πολλές ανακατατάξεις και στα δύο μέρη. Ταυτόχρονα, ωστόσο, δημιούργησε πρόσθετα ερωτήματα, καθώς σύντομα άρχισαν να διαπιστώνονται οι ασυμφωνίες ως προς το αναλυτικό του περιεχόμενο, τα κενά που άφηνε και τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούσε, διαπιστώσεις που έθεσαν επί τάπητος το ζήτημα της σχέσης φεμινισμού και ανθρωπολογίας και συνέπεσαν με ευρύτερες ανακατατάξεις στο εσωτερικό και των δύο. Έτσι, το διάστημα 1987-1990 σηματοδοτεί μια εποχή νέων μετατοπίσεων και αναθεωρήσεων με φόντο τη επίδραση του ρεύματος του μεταδομισμού-

Αντίθετα από την ανθρωπολογία των γυναικών, που παρέμεινε εν πολλοίς στο περιθώριο του κλάδου, η μελέτη του κοινωνικού φύλου εντάσσεται στον κλάδο ως μία από τις θεματικές του και αυτό αποτελεί τη μεγάλη συμβολή της φεμινιστικής προβληματικής στην ανθρωπολογία. Η μελέτη του φύλου εδραιώνεται ως ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο, στο επίπεδο της ακαδημαϊκής πρακτικής, ως αυτόνομο πεδίο έρευνας και ως οπτική μέσα από την οποία μπορεί να προσεγγιστεί η συγγένεια, η πολιτική, η οικονομία και άλλες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής (Μπακαλάκη 1994α:34-35· πρβλ. Moore 1988:6). Οι μελέτες που διεξάγονται από αυτό το πρίσμα διαρκώς πληθαίνουν. Ωστόσο, ο πλουραλισμός των απόψεων και ο έντονος διάλογος μεταξύ τους συνεχίζεται: η έννοια του φύλου μετατρέπεται σε αντικείμενο εσωτερικού

στην ανθρωπολογία διαλόγου, του οποίου η βάση μετατοπίζεται. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο προβληματισμός αναπτύσσεται μεταξύ δύο πόλων, οι οποίοι υποδηλώνουν δύο χαλαρά διαχωρισμένες, αλλά ορατές οπτικές στο εσωτερικό του κλάδου.

Η συνέχεια των αναθεωρήσεων

Η πρώτη οπτική, που διαγράφεται με περισσότερη σαφήνεια, είναι η φεμινιστική ανθρωπολογία. Ως συνέχεια της ανθρωπολογίας των γυναικών των προκειμένων και του πολιτικού προγράμματος δράσης της και ως κινητήρια δύναμη της συζήτησης για τις γυναίκες και τα φύλα, διεκδικεί αυτόνομη θέση στην ανθρωπολογία (Moore 1988:6) -η οποία ωστόσο τής αμφισβητείται (βλ. Strathern 1981β και 1987α)- και εξέχουσα θέση στην ανθρωπολογική θεωρία (βλ., λόγου χάριν, Moore όπ.π., Collier και Yanagisako 1989, Morgen 1989α) και πρακτική (Morgen 1989). Ταυτόχρονα όμως διεκδικεί ρητά και την ανασκευή της προοπτικής της ανθρωπολογίας (Moore 1988:9, 195-197, βλ. όμως και Strathern 1987α, που της αρνείται τη δυνατότητα αυτή). Θεωρώντας το φύλο "δομούσα αρχή σε όλες τις κοινωνίες" (Moore 1988:vii), τοποθετεί τη μελέτη των γυναικών και του φύλου, από φεμινιστική σκοπιά, στο επίκεντρο της ανθρωπολογικής έρευνας. Έτσι, εκτοπίζει ρητά την πολιτισμική διαφορά από κεντρική έννοια και οπτική της ανθρωπολογίας, αμφισβητώντας την αναλυτική χρησιμότητά της στις σημερινές συνθήκες, και την αντικαθιστά με τη διαφορά των φύλων, αναδιατυπώνοντας, συνακόλουθα και τα θεωρητικά ερωτήματα στο θέμα αυτό.

Σ' αυτή τη φάση, λοιπόν, και ιδίως υπό τις συνθήκες της διαφοροποίησης και διάσπασης του ίδιου του υποκειμένου του φεμινιστικού κινήματος, η φεμινιστική ανθρωπολογία επιχειρεί μια επανεξέταση και ανανέωση της φεμινιστικής οπτικής, που και αυτή διασπάται. Με δεδομένη τη μετατόπιση από την ταυτότητα (sameness) στη διαφορετικότητα (difference), η φεμινιστική ανθρωπολογία επιχειρεί την κριτική επανεξέταση της έννοιας της "διαφοράς". Σ' αυτό το πλαίσιο, όχι μόνο η πολιτισμική διαφορά, αλλά και η ίδια η έμφυλη διαφορά δεν θεωρείται παρά μία μορφή διαφοράς, η οποία συγκροτείται ταυτόχρονα, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων όσο και σ' αυτό της εμπειρίας, με άλλες μορφές διαφοράς, όπως είναι η τάξη, η φυλή, οι ιστορικές συνθήκες. Η αναγνώριση της πολλαπλότητας των επιπέδων και των μορφών της διαφοράς, θέτει ως αίτημα την πολυπρισματική ανάλυση της κατασκευής της. Έτσι το έργο της φεμινιστικής ανθρωπολογίας προσανατολίζεται στην αναζήτηση τρόπων θεωρητικοποίησης της διατομής και αλληλο-συγκρότησης των ποικίλων μορφών της διαφοράς (Moore 1988:197· πρβλ. Stolcke 1981 και 1993), ενώ ταυτόχρονα διασπάται και αποδομείται (εν μέρει τουλάχιστον ή για ορισμένες φεμινίστριες ανθρωπολόγους),

και η έννοια του φύλου, η οποία εντάσσεται σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα και συνεξετάζεται με αυτά.

Από τον κύκλο των αμερικανίδων μαρξιστριών φεμινιστριών παρουσιάζονται ενδιαφέρουσες, ανανεωτικές προσεγγίσεις προς την κατεύθυνση ακριβώς της εκλέπτυνσης και σχετικοποίησης της έννοιας του κοινωνικού φύλου, με την όλο και σαφέστερη ένθεση στις αναλύσεις της πολιτικής οικονομίας των συμβολικών αναπαραστάσεων του φύλου, με την υιοθέτηση δηλαδή μιας κονστρουκτιβιστικής οπτικής και προχωρούν στην θεώρηση των έμφυλων ιδεολογιών ως ιστορικών σχηματισμών που υπόκεινται σε πολιτικές χρήσεις, επανερμηνεύονται ή μεταβάλλονται με την μεταβολή των ιστορικών συνθηκών και μέσα από τη δυναμική των κοινωνικών και πολιτικών εντάσεων και αντιπαράθεσεων· βλ. λόγου χάριν, Guyer 1988, Silverblatt 1987, 1988α και 1988β, Stoler 1989 και 1992[1989], Ong 1990α και 1990β.

Η δεύτερη οπτική είναι μια ανθρωπολογία του φύλου στην οποία συνεισφέρουν τόσο ερευνήτριες που επικαλούνται τη φεμινιστική σκέψη και παράδοση, την οποία προσπαθούν να ανανεώσουν, ή που την δέχονται ως πλαίσιο της έρευνάς τους, όσο και ανθρωπολόγοι που παρακάμπτουν το ζήτημα. Η οπτική αυτή θεωρεί ότι το πρόταγμα της έμφυλης διαφοράς σε σχέση με την πολιτισμική διαφορά, και μάλιστα με τον μονοδιάστατο τρόπο που αυτή εννοιολογείται από τη φεμινιστική προβληματική -ως απόλυτος και σταθερός διαχωρισμός και αντιπαράθεση των ανδρών και των γυναικών, ανδρικών και γυναικείων (κοσμο)αντιλήψεων- και η αποκλειστική εστίαση των φεμινιστικών ανθρωπολογικών μελετών στις γυναίκες ως δρώντα υποκείμενα συσκοτίζουν περισσότερο παρά διαφωτίζουν τόσο τις ίδιες τις σχέσεις των φύλων όσο και τις ευρύτερες κοινωνικο-πολιτισμικές πραγματικότητες στις οποίες εντάσσονται.

Έτσι, η συγκεκριμένη οπτική επιχειρεί τη μελέτη του κοινωνικού φύλου με βάση μια υπό συγκρότηση αυτο-συνείδητη ανθρωπολογική οπτική που κάνει συστηματική χρήση της στρατηγικής του αναστοχασμού και επιχειρεί να αποδεσμεύσει την ανθρωπολογική μελέτη του φύλου από τη φεμινιστική οπτική, επαναλαμβάνοντας την δέσμευση της ανθρωπολογίας στην ανάλυση κοινωνικών συνόλων. Συνακόλουθα, επιχειρεί να οριοθετήσει τη σχέση μεταξύ ανθρωπολογίας και φεμινισμού, καταδεικνύοντας την συγγένεια αλλά και το ασύμβατο μεταξύ της ανθρωπολογικής και της φεμινιστικής οπτικής (Strathern 1987α¹⁴, 1988:22-40).

Το πιο καινοτόμο στοιχείο της οπτικής αυτής όμως είναι ο αναστοχασμός: η διαρκής και συνειδητή προσπάθεια να εκθέσει τον ευρωκεντρισμό, τους ευρύτερους πολιτισμικούς προσδιορισμούς του ανθρωπολόγου παρατηρητή και της ανθρωπολογικής σκοπιάς οι οποίοι διαμορφώνουν την (φεμινιστική και την)

¹⁴ Για εκτενέστερη παρουσίαση και σχολιασμό του άρθρου της Strathern (1987α), βλ. Μπακαλάκη 1994α:38-44.

ανθρωπολογική πρόσληψη και ερμηνεία του φύλου στις εξω-δυτικές κοινωνίες και οι οποίοι ενυπάρχουν σε ευρύτερα εννοιολογικά σχήματα με τα οποία προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται η κοινωνική πραγματικότητα.

Η διαδικασία του αναστοχαστικού προβληματισμού οδηγεί σε νέες τοποθετήσεις. Από τη Strathern και άλλους εθνογράφους της Μελανησίας επανατοποθετείται η έννοια της εξουσίας και της ανισότητας (βλ. Strathern 1987β και γενικότερα 1987γ, καθώς και 1988:98-132· Errington και Gewertz 1987· πρβλ. Yanagisako και Collier 1987). Οι Yanagisako και Collier (1987) αποφυσικοποιούν τη συγγένεια και προτείνουν την ένταξή της στο ίδιο αναλυτικό πλαίσιο με τα φύλα (Επίσης, βλ. Bloch 1987, Rapp 1987, Shapiro 1987, Strathern 1987δ, και Yanagisako 1987). Επίσης προτείνουν την επαναφορά του ανθρωπολογικού φακού από την ανάλυση διχοτομικών και μερικών σχέσεων στα κοινωνικά σύνολα (πρβλ. McDonald 1990).

Η θέση αυτή ανοίγει την προβληματική για το φύλο, καθώς απο-υποστασιοποιεί την έννοια του και επιβάλλει όχι μόνο τη θεώρησή του σε σχέση με ποικίλα συμφραζόμενα, αλλά και την ανίχνευση του πώς αναδύεται από τα συμφραζόμενα, πράγμα που θέτει τις βάσεις για αυτό που θα ονομαστεί λίγο αργότερα προσέγγιση του "φύλου ως διαδικασίας" (βλ. Tsing 1990). Με αυτή την έννοια, εμπεριέχει πολλές μετατοπίσεις της προβληματικής για τα φύλα που θα αναδειχθούν περισσότερο τη δεκαετία του 1990, αλλά τις οποίες ήδη συμμερίζονται και επεξεργάζονται και άλλες ανθρωπολόγοι.

Εδραιώνει ως απαραίτητο στοιχείο των προσεγγίσεων του φύλου από τη σκοπιά της πρακτικής την ιστορική προσέγγιση των αντιλήψεων και στερεότυπων για τα φύλα (βλ. Comaroff 1987, Lindenbaum 1987, Smith 1987, Yanagisako 1987). Προβληματοποιεί το "δόγμα" ότι κάθε πολιτισμός διαθέτει ένα ενιαίο μοντέλο ή ιδεολογία για τα φύλα και στη θέση του επιβάλλει την ανάδειξη και ανάλυση των πολλαπλών μοντέλων και αντιφατικών μεταξύ τους στερεότυπων και αναπαράστάσεων για τα φύλα που υπάρχουν στις περισσότερες κοινωνίες (Bloch 1987). Επίσης προβληματοποιεί και την ίδια τη διαφορά του φύλου ως δεδομένου και οικουμενικού γεγονότος, καλώντας σε διερεύνηση του αν όντως οι άνδρες και οι γυναίκες προσδιορίζονται παντού από τη μεταξύ τους βιολογική διαφορά, καθώς και των διαδικασιών και των συμφραζομένων μέσα από τα οποία συγκροτείται η διαφορά αυτή. Έτσι, αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο το φύλο να είναι διαφορά σε ορισμένα συμφραζόμενα και όχι σε άλλα -ή και να μην είναι καν μια διαφορά (βλ., λόγου χάριν, Tsing 1987, Atkinson 1989, Astuti 1993, Tcherkezoff 1993) και καλεί για ανάλυση, πολλών άλλων διαφορών όχι μόνο μεταξύ των πολιτισμών αλλά και εντός των πολιτισμών, ένα σημείο το οποίο αναλύει με ενάργεια η H. Moore (1993β).

Η πιο πολυσυζητημένη, ίσως, πρόταση που διατυπώνουν οι Yanagisako και Collier είναι η απόρριψη της διχοτομίας βιολογικό-κοινωνικό φύλο και η στροφή του αναλυτικού φακού στη διερεύνηση των συμβολικών και κοινωνικών διαδικασιών μέσα από τις οποίες κατασκευάζονται και τα δύο, το ένα σε σχέση με το άλλο. Γιατί, όπως τονίζουν, η παραδοχή για τις φυσικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών αποτελεί μέρος μιας δυτικής πολιτισμικής αντίληψης. Επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε τη διαφορά, μαζί και τις υποτιθέμενες φυσικές διαφορές, κοινωνικές κατασκευές.

Η επέκταση του κονστρουκτιβιστικού προγράμματος φαίνεται να έρχεται σε επίρρωση της πρότασης των Yanagisako και Collier. Ταυτόχρονα αποκαλύπτει μια εύλογη βέβαια αλλά θεμελιώδη αδυναμία ή δυσκολία της φεμινιστικής ανθρωπολογίας να επανέλθει στην έννοια του βιολογικού και να την επεξεργαστεί περαιτέρω. Έτσι, την ίδια εποχή, "αποδομούνται" και άλλες έννοιες που στο δυτικό πολιτισμό έχουν βαθύτατες βιολογικές ρίζες και αναφορές και τις οποίες η φεμινιστική ανθρωπολογία, ίσως για αυτόν ακριβώς το λόγο, είχε αφήσει ανέγγιχτες ως τότε.

Η πρώτη είναι η έννοια της *σεξουαλικότητας*, με την κατάδειξη της της πολιτισμικής κατασκευής της από το συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε η P. Carlan (1987). Οι συνεργάτες του τόμου προτείνουν την εννοιολογική αποδέσμευση του κοινωνικού φύλου από τη σεξουαλικότητα και την εξέταση του πώς οι συγκεκριμένες ιδεολογίες του φύλου και των έμφυλων ταυτοτήτων συγκροτούν πολιτισμικά την έννοια της σεξουαλικότητας σε κάθε κοινωνία (Carlan 1987α) ως προϋπόθεση για να κατανοήσουμε τη μεγάλη διαπολιτισμική ποικιλομορφία της σεξουαλικής συμπεριφοράς: βλ. Weeks 1987, Shepherd 1987, MacCormack και Draper 1987, Goddard 1987.

Η δεύτερη είναι η έννοια των *συναισθημάτων* (Lutz και White 1986, Lutz 1986, 1988), που ανασύρθηκε από τα βάθη του εσωτέρου εαυτού και του φυσικού σώματος, όπου την είχε τοποθετήσει ο δυτικός επιστημονικός και καθημερινός λόγος και επισημάνθηκε η πολιτισμική της βάση και συγκρότηση και η στενή της σχέση με τη δυτική έμφυλη ιδεολογία (Lutz 1990), μια ομολογία που δεν έχει διαπολιτισμική ισχύ (Lutz 1988).

Η τρίτη έννοια που αποδομείται είναι η έννοια του *σώματος*, και εδώ είναι που φαίνεται η απροθυμία της φεμινιστικής ανθρωπολογίας να αναμετρηθεί με το βιολογικό, από φόβο μήπως στη συζήτηση υποτροπιάσει η βιολογική ουσιοκρατία. Γιατί, το σώμα έχει γίνει αντικείμενο σοβαρής αναλυτικής επεξεργασίας από πολλές ιστορικές, ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες που δημοσιεύθηκαν τη δεκαετία του 1970 ή και πριν (βλ., μεταξύ άλλων, Mauss 1980[1954], Douglas 1973 και 1975, Clastres 1974:152-160, Bourdieu 1977[1972]:178-195 και 1980:87-134 και Foucault 1989[1975], 1978[1976]), αλλά όχι από τη φεμινιστική ανθρωπολογία. Η

προσπάθεια να καταδειχθεί η πολιτισμική φύση της διαφοράς των φύλων και η ίδια η εννοιολόγηση του φύλου ως της πολιτισμικής εκδοχής των βιολογικών απέτρεψε τη διερεύνηση του πώς καθίστανται έμφυλοι οι άνθρωποι και, συνεπώς, του πώς καθίστανται έμφυλα τα σώματα, επίσης όμως του πώς εννοιολογούνται, δηλαδή του πώς προσλαμβάνονται οι βιολογικές διαφορές και πώς συγκροτείται το βιολογικό φύλο σε κάθε κοινωνία. Αποκαλυπτικές προς αυτή την κατεύθυνση ήταν οι μελέτες των κοινωνικών ιστορικών που πραγματεύονταν τις αντιλήψεις για το σώμα στην Ευρώπη του 19ου αιώνα (Gallagher και Laqueur 1986) και ιδίως η μελέτη του T. Laqueur (1990), που ενισχύει την προαναφερθείσα άποψη των Yanagisako και Collier, καθώς δείχνει ότι το δυτικό δυαδικό μοντέλο του βιολογικού φύλου είναι σχετικά πρόσφατη αντίληψη.

Τον προβληματισμό της δεκαετίας του 1980 κλείνει το έργο-τομή της M. Strathern *The Gender of the Gift* [Το φύλο του δώρου] (1988). Συνοψίζοντας και διευρύνοντας την προβληματική που έχει ήδη διατυπώσει στην ως τώρα δουλιά της, η Strathern χαράζει μια πολυσύνθετη αναστοχαστική μεθοδολογική στρατηγική με στόχο να συγκροτήσει μια θεωρία για το φύλο στη Μελανησία, αλλά και πέρα από αυτήν, ενσωματώνοντας τις πρόσφατες θεωρητικές ανακατατάξεις και επεξεργασίες που συντελέστηκαν στην ανθρωπολογία και τις κριτικές που δέχτηκε η συγκριτική μέθοδος. Το αποτέλεσμα είναι μια πολυεπίπεδη ανάλυση, η οποία ασκεί ριζοσπαστική κριτική στις παραδοχές και αναλυτικές επεξεργασίες τόσο της φεμινιστικής ανθρωπολογίας όσο και της ανθρωπολογίας γενικά. Η ανάλυση αυτή εστιάζεται αποκλειστικά στις μεταφορικές λειτουργίες του φύλου, και δείχνει ότι οι λαοί της Μελανησίας, όπου οι έμφυλοι συμβολισμοί παίζουν σημαντικό ρόλο στην εννοιολόγηση της κοινωνικής ζωής, χρησιμοποιούν τις έμφυλες αναπαραστάσεις και τη διακρίτοτητα των αρσενικών και θηλυκών χαρακτηριστικών όχι για την κατασκευή μονολιθικών ταυτοτήτων του φύλου αλλά για τη νοηματοδότηση και κατηγορήση της κοινωνικής δράσης γενικά. Σ' αυτό το πλαίσιο, η έμφυλη διαφορά παράγεται στις κοινωνικές συναλλαγές και το κοινωνικό φύλο δεν είναι εγγενές στους ανθρώπους που πραγματοποιούν τις συναλλαγές, προσδιορίζεται από τα συμφραζόμενα των τελευταίων και από τη δράση των ανθρώπων. Οι έμφυλες ταυτότητες που προκύπτουν από μια τέτοια πολιτισμική λογική δεν είναι ενιαίες, αποκλειστικά ανδρικές ή γυναικείες· το ένα φύλο εμπεριέχει το άλλο, σε μια ανδρόγυνη κατάσταση. Γιατί οι άνθρωποι φέρουν στο σώμα τους τις σχέσεις από τις οποίες προέρχονται, και δεν διαχωρίζονται κατά φύλα παρά μέσα από τη δράση, που αυτή είναι έμφυλη. Συνεπώς κάθε βιολογικό φύλο φέρει στοιχεία ή μέρη από το άλλο, πράγμα που αποτυπώνεται και στην αμφισημία των ίδιων των γεννητικών οργάνων. Με αυτή την έννοια, και η εξουσία δε είναι εγγενής στο ένα φύλο

ή στο άλλο. Παράγεται στα συμφραζόμενα της δράσης και αναδύεται από την αποτελεσματικότητά της.

Τα πολλαπλά συμφραζόμενα του φύλου

Οι επιπτώσεις των προβληματισμών του τέλους της δεκαετίας του 1980 θα γίνουν εμφανείς ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, πλαισιωμένες από την εδραίωση στον κύριο κορμό του κλάδου των κριτικών ρευμάτων που αναπτύχθηκαν στην ανθρωπολογική και την κοινωνική θεωρία τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Ως κύρια χαρακτηριστικά της δεκαετίας αυτής αναδεικνύονται η προσπάθεια μετακίνησης από την ουσιοκρατική θεώρηση του φύλου προς τη θεώρηση του "φύλου ως διαδικασίας", η ευσυνείδητη προσπάθεια διερεύνησης της έννοιας της εξουσίας και των ιθαγενών εννοιολογήσεών της, καθώς και η επαναφορά στη συζήτηση, με άλλους όρους, της σχέσης βιολογίας και πολιτισμού και, συνεπώς, της σχέσης και εννοιολογικής διάκρισης βιολογικού και κοινωνικού φύλου

Τη δεκαετία του 1990 σηματοδοτεί η προβληματοποίηση της αντίληψης ότι κάθε πολιτισμός διαθέτει ένα και μόνο μοντέλο κοινωνικού φύλου η οποία προχωρεί παράλληλα με την ανοικτή πλέον αμφισβήτηση της έννοιας του "πολιτισμού" ως ενιαίου γνωσσιακού συστήματος και ως μονολιθικού συστήματος νοημάτων¹⁵ και εισάγει την έννοια των συμφραζομένων. Οι έρευνες προσανατολίζονται στην ανάδειξη και διερεύνηση της πολλαπλότητας, συνθετότητας, μεταβλητότητας και αντιφατικότητας των τοπικών έμφυλων πρακτικών και αντιλήψεων. Η προβληματική αυτή (βλ. Bloch 1987 και όλο το έργο της Strathern), εισάγεται εν είδει διακήρυξης από το συλλογικό Sanday και Goodenough (1990)· (βλ., για παράδειγμα, Gottlieb 1990, Lederman 1990, Meigs 1990, Sanday 1990α, 1990β, Schlegel 1990). Σ' αυτό το πλαίσιο, άλλες έρευνες μελετούν τις διαφορετικές εκδοχές του φύλου και των έμφυλων ταυτοτήτων στο εσωτερικό ενός πολιτισμού, μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, βλ., για παράδειγμα Loizos και Papataxiarchis (1991), όπως αυτές αναδύονται από διαφορετικά συμφραζόμενα της συγγένειας και άλλων περιοχών της κοινωνικής ζωής (βλ. Loizos και Papataxiarchis 1991α και 1991β, Danforth 1992, Dubisch 1992, Papataxiarchis 1991). Άλλες διερευνούν τις εκδοχές του φύλου και των έμφυλων ταυτοτήτων σε σχέση με ορισμένες πρακτικές και τις σχέσεις που συγκροτούνται μέσα από αυτές, όπως λόγου χάριν ο συμποσιασμός και η κατανάλωση οινοπνεύματος (Gefou-Madianou 1992 και 1992α), που επιτελούνται σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα· (βλ. Driessen 1992, van Nieuwkerk 1992, Peace 1992· πρβλ. Παπαταξιάρχης 1992β.

¹⁵ Για μια ανάλυση της έννοιας του πολιτισμού και της διαδικασίας αναθεώρησής της, βλ. Γκέφου-Μαδιανού 1999.

Στο πλαίσιο αυτό, αρχίζουν να εμφανίζονται θεωρήσεις που δεν προσεγγίζουν τα φύλα μόνο στο διαχωρισμό και την αντίθεσή τους, αλλά και στη διαμεσολάβηση, τη συνένωση και την αλληλοκατασκευή τους, στις πρακτικές της καθημερινής ζωής (βλ., για παράδειγμα, Gefou-Madianou 1992α, 1992β και ιδίως 2003, Gullestad 1993, Toren 1994), αλλά και σε "δημόσιες" παραστασιακές επιτελέσεις (βλ. Cowan 1991).

Η έμφαση στην πολλαπλότητα, από την άλλη πλευρά, σε συνδυασμό με την έμφαση στην ιστορικότητα όχι μόνο των έμφυλων σχέσεων αλλά και των έμφυλων αναπαραστάσεων και ιδεολογιών έδωσε μεγάλη ώθηση στη διερεύνηση των μετασχηματισμών και επανανοηματοδοτήσεών τους στο πλαίσιο των ευρύτερων μεταβολών που ενεργοποίησαν η αποικιοκρατία, η μετα-αποικιοκρατία, η ένταξη σε νέα εθνικά κράτη και στο παγκόσμιο σύστημα. Βλ., για παράδειγμα, Ehlers 1990, Hatley 1990, Ong 1990α, 1990β, Rodgers 1990, Gewertz και Errington 1991, 1996, Karim 1995, Gutmann 1997γ, Mills 1997.

Ορισμένες από τις μελέτες αυτές υιοθετούν μια σαφώς γυναικεία και φεμινιστική οπτική και τονίζουν περισσότερο το στοιχείο της διαπραγμάτευσης από τις γυναίκες των συνθηκών και των όρων της ζωής τους, καθώς και το στοιχείο της αντίστασής τους στις ανδρικές και τις ευρύτερες δομές κυριαρχίας. Βλ., για παράδειγμα, Abu-Lughod 1990α, 1990β και 1993, Bledsoe 1990, Martin 1990, Povinelli 1991, Seremetakis 1991, Cowan 1992, Papagaroufali 1992, Behar 1993. Άλλωστε, η φεμινιστική οπτική εξακολουθεί να διαπερνάει σημαντικό μέρος των μελετών για τα φύλα. Με τη μετακίνηση μάλιστα και της μαρξιστικής φεμινιστικής ανθρωπολογίας προς περισσότερο ή λιγότερο αντι-ουσιακρατικές θέσεις, οι προσεγγίσεις της αρχίζουν να συγκλίνουν αισθητά μεταξύ τους.

Η εξέλιξη αυτή σφραγίστηκε από την έκδοση ενός επί πλέον συλλογικού τόμου-μანიφέστου, από εκπρόσωπους της τάσης της πολιτικής οικονομίας, υπό την επιμέλεια της M. di Leonardo (1991), όπου επισημοποιούνται όλες οι μετατοπίσεις που είχαν συντελεστεί στο εσωτερικό της τάσης αυτής τα τελευταία χρόνια. Αναγγέλλεται επίσημα η ενσωμάτωση της πολιτισμικής θεώρησης στην προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας, και η μετονομασία της τάσης σε "πολιτισμός και πολιτική οικονομία" (μια διαδικασία που συντελέστηκε ευρύτερα στο ρεύμα αυτό). Διακηρύσσεται, μεταξύ άλλων, η προσχώρηση σε μια εκδοχή του κονστρουκτιβισμού, με έμφαση στην ιστορικότητα, ο οποίος, θεμελιώνεται στη θεώρηση του φύλου τόσο ως συνόλου ιδεολογιών, όσο και ως "υλικού κοινωνικού θεσμού" (di Leonardo 1991α:30), καθώς και η μελέτη των γυναικών με έμφαση στην ανάδειξη της τοποθέτησής τους σε συμπλέγματα πολλαπλών ανισοτήτων. Στο σύνολό του ο τόμος επαναπροσδιορίζει συνολικά την προβληματική της πολιτικής οικονομίας: από την προσέγγιση του φύλου σε σχέση με την ιστορία της αποικιοκρατίας (Stoler 1991) ή "κριτική εθνο-ιστορία",

όπως επανορίζεται η εθνο-ιστορία, (Silverblatt 1991), ως την πολιτισμική πολιτική του φύλου (Gal 1991, Povinelli 1991) και ως την έμφυλη εργασία (Guyer 1991, Warren και Bourque 1991, Zavella 1991).

Και οι άνδρες; Πόσο μπήκαν στην εικόνα και υπό ποιους όρους; Παρά την προσπάθεια επικέντρωσης των αναλύσεων στις σχέσεις των φύλων περισσότερο παρά στα ίδια τα φύλα, οι περισσότερες μελέτες εξακολούθησαν να αναλύουν το φύλο από τη σκοπιά των γυναικών, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να εξακολουθούν να προεξέχουν στις περιγραφές. Εκτός από αυτό όμως, ή ίσως ακριβώς γι αυτό, και ενώ διακηρύσσονται επίσημα από τη φεμινιστική ανθρωπολογία τα οφέλη που προσκόμισε στο σύνολο της ανθρωπολογικής θεωρίας και πρακτικής ο προβληματισμός για τα φύλα (Morgen 1989) και υπογραμμίζεται η ανάγκη να καταστεί το φύλο κομβική οπτική της ανθρωπολογίας γενικά (del Valle 1993) και να αναγνωριστεί ότι η οπτική της είναι ούτως ή άλλως έμφυλη, με δεδομένο το ρόλο που παίζει το φύλο του ανθρωπολόγου στην επιτόπια έρευνα (Bell κ.ά. 1993), την ίδια στιγμή διαπιστώνεται πόσο λίγο έχει διηθηθεί η προβληματική των φύλων στο γενικό κορμό της ανθρωπολογίας και πόσο πολύ είναι συνώνυμη με τη μελέτη των γυναικών αποκλειστικά (del Valle 1993α, Howell και Melhuus 1993, Gutmann 1997α).

Αυτό το τελευταίο φαίνεται από τις ίδιες τις μελέτες για τα φύλα. Έτσι, τη δεκαετία του 1990 αυξάνουν οι μελέτες του ανδρισμού από άνδρες. Βλ., λόγου χάριν, Lancaster 1992, Landau 1995, Sinha 1995, Peletz 1995, Stern 1995, Gutmann 1996, 1997β και 1997γ, Ranger 1996 για να αναφέρω μερικές μόνο από αυτές· για μια διεξοδική κριτική επισκόπηση των μελετών του ανδρισμού, βλ. Gutmann 1997α). Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Gutmann (1997α:400) και όπως συνέβαινε και στην προηγούμενη δεκαετία, λίγες από αυτές χρησιμοποιούν επαρκώς τη φεμινιστική συμβολή στη γνώση για το φύλο και τη σεξουαλικότητα (μεταξύ αυτών, Papataxiarchis 1991, Παπαταξιάρχης 1992β, Lancaster 1992, Vale de Almeida 1996 1997, Γιαννακόπουλος 2001), ενώ ακόμα λιγότερες συμπεριλαμβάνουν στην έρευνά τους τις γυναίκες και τη σχέση τους στη συγκρότηση του ανδρισμού (μεταξύ αυτών, Gutmann 1997β 1997γ· Stern 1995, Vale de Almeida 1996).

Το ίδιο ισχύει και για τις γυναίκες ως προς τους άνδρες, με αποτέλεσμα η έννοια του ανδρισμού και της ανδρικής ταυτότητας να μην έχει γίνει αντικείμενο αναλυτικής επεξεργασίας (βλ. όμως και Strathern 1988:53-65). Την έλλειψη αυτή επισημαίνει ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι A. Cornwall και N. Lindisfarne (1994) ο οποίος απο-υποστασιοποιεί την έννοια του ανδρισμού, καθιστώντας ορατή τη σχεσιακή κατασκευή του και αναδεικνύοντας το συμβολικό περιεχόμενό του ως ηγεμονικού λόγου που αφ' ενός παράγει ιεραρχήσεις δημιουργώντας διαφορετικά

μοντέλα και εκδοχές ανδρικής ταυτότητας και αφ' ετέρου ενσωματώνει την έννοια της εξουσίας, η οποία είναι γένους αρσενικού, και, αποδίδοντας φύλο, λειτουργεί ως ευρύτερος εξουσιαστικός λόγος. Βλ. Cornwall και Lindisfarne 1994α, 1994β, Hart 1994, Loizos 1994, Lindisfarne 1994, Cornwall 1994, Kanitkar 1994, Shire 1994. επίσης βλ. Vale de Almeida 1996 και 1997, Γιαννακόπουλος 2003· αντίστοιχη ανάλυση κάνουν οι Hodgson 1999 και 2001α και Gutmann 1997β.

Ένα βασικό ερώτημα που απασχόλησε τις έρευνες για τα φύλα τη δεκαετία του 1990 είναι το πώς εγκαθίσταται στα υποκείμενα η έμφυλη διαφορά και το πώς διαμορφώνεται και μεταβάλλεται η έμφυλη υποκειμενικότητά τους. Το ερώτημα αυτό συνεπάγεται τη μετατόπιση της διερεύνησης από το πώς το φύλο ανιχνεύεται στις πρακτικές στο πώς συγκροτούνται τα υποκείμενα ως έμφυλα όντα μέσα από τις πρακτικές, οι οποίες δεν θεωρούνται πια τόποι αναπαραγωγής μιας προϋπάρχουσας, ενσωματωμένης "δομής", αλλά τόποι και διαδικασίες παραγωγής και ενσωμάτωσης της ίδιας της έννοιας του φύλου για τα υποκείμενα. Σ' αυτό το πλαίσιο πολλές μελέτες θεώρησαν προνομιακό πεδίο πρόσβασης στη διαδικασία συγκρότησης των έμφυλων υποκειμένων είναι τις επίσημες ή πλαισιωμένες παραστασιακές επιτελέσεις, δίνοντας, αρκετές από αυτές έμφαση στη διαδικασία συγκρότησης του έμφυλου σώματος. Βλ., για παράδειγμα, Atkinson 1990, Tsing 1990, Keeler 1990, Kapchan 1996· πρβλ. Cowan 1991, Seremetakis 1991, Dubisch 1995.

Ορισμένες ερευνήτριες, ωστόσο, προχώρησαν το ερώτημα αυτό ακόμα πιο πέρα επισημαίνοντας την αδυναμία της φεμινιστικής ανθρωπολογίας να αρθρώσει ένα θεωρητικό λόγο πάνω στη σχέση βιολογίας και πολιτισμού, πάνω στο υλικό σώμα, πάνω στο πώς οι πολιτισμικές τάξεις κατασκευάζουν το βιολογικό φύλο και πώς καθιστούν βιολογικά έμφυλα τα σώματα των ανθρώπων· (βλ. Errington 1990, Broch-Due και Rudie 1993, Cornwall και Lindisfarne 1994β). Τη συζήτηση αυτή πυροδότησαν σε μεγάλο βαθμό η πρόταση των Yanagisako και Collier (1987) για κατάργηση της διάκρισης μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου και η νεο-φουκωική προσέγγιση της J. Butler (1990), από τη πλευρά της φεμινιστικής θεωρίας, η οποία διατύπωσε την έννοια της παραστασιακής επιτελεστικότητας [performativity] του φύλου¹⁶, για να υποδηλώσει τη διαδικασία μέσα από την οποία τόσο οι βιολογικές διαφορές όσο και οι έμφυλες ταυτότητες κατασκευάζονται μέσα στους και μέσα από τους λόγους για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, και τις αντίστοιχες πρακτικές και δεν υπάρχουν έξω από αυτούς. Εφ' όσον λοιπόν και η έννοια του βιολογικού φύλου είναι κοινωνική κατασκευή, η διάκριση δεν έχει νόημα: το σώμα προσλαμβάνει το φύλο του στις πολιτισμικά

¹⁶ Για μια συνοπτική παρουσίαση της θέσης της Butler για την ταυτότητα, βλ Γκέφου-Μαδιανού 2003α:

προσδιορισμένες πρακτικές της καθημερινής ζωής, τα υποκείμενα, πάλι μέσα από τις πρακτικές τους, μπορούν να ανασχεδιάσουν το σώμα τους με βάση μη κανονιστικούς ή και ανατρεπτικούς τρόπους.

Οι περισσότερες ερευνήτριες που έθεσαν το ερώτημα αυτό αποδέχθηκαν την άποψη ότι και το βιολογικό φύλο είναι κοινωνική κατασκευή. Ορισμένες όμως διαφώνησαν με την κατάργηση της διάκρισης βιολογικού-κοινωνικού, θεωρώντας ότι αποτελεί σημαντικό εργαλείο για τη συγκριτική έρευνα, διότι η έννοια του βιολογικού φύλου μας επιτρέπει να διερευνάμε τις συγκεκριμένες και τοποθετημένες (*situated*) ερμηνείες του υλικού σώματος (Broch-Due και Rudie 1993:32· πρβλ. Errington 1990, Astuti 1998). Άλλες, συμφώνησαν με την κατάργηση, χωρίς ωστόσο να προσυπογράφουν τις ακραίες κονστρουκτιβιστικές θέσεις της Butler (Moore 1993α, 1993β και 1994, Cornwall και Lindisfarne 1994).

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι έρευνες αναπτύχθηκαν προς δύο κατευθύνσεις, οι οποίες ακολουθούν την έννοια της παραστασιακής επιτέλεσης (*performance*). Η πρώτη εστιάζει στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες συγκροτούνται ή/και εγγράφονται στο σώμα τα διαφορετικά βιολογικά φύλα, μέσα από διάφορες τελεουργίες, μύσης ή άλλες. Βλ. Boddy 1989, Combs-Schilling 1989, Tsing 1993, Broch-Due 1993, Strathern 1993, Talle 1993, Lindisfarne 1994· πρβλ. Diemberger 1993, Busby 1997, Astuti 1998· (για μια της προσέγγισης αυτής, βλ. Morris 1995:574-579). Η δεύτερη εστιάζει στην αποσύνθεση της διαφοράς, για να χρησιμοποιήσω την έκφραση της Morris (1995:579), δίνοντας έμφαση σε καταστάσεις όπου η διαφορά καταρρέει, καθίσταται ασαφής ή ανατρέπεται. Εδώ περιλαμβάνονται οι μελέτες που αναλύουν φαινόμενα ετεροφυλενδυσίας (*transvestism*), διάσχισης φύλου, διεμφυλικότητας και τα λεγόμενα τρίτα φύλα, οι οποίες δείχνουν ότι η δυτική διμορφική εννοιολόγηση του φύλου δεν είναι οικουμενική πραγματικότητα· βλ., λόγου χάριν, Nanda 1990, Roscoe 1991, Mageo 1992, Robertson 1992, Cornwall 1994, Herdt 1994, Young 2001. Επίσης περιλαμβάνουν τις πολυάριθμες πλέον μελέτες για τις ομοφυλικές πρακτικές, για τις οποίες βλ. Weston 1993α, Morris 1995:579-582. Οι έρευνες αυτές έχουν αναγνωστεί από τη σκοπιά της παραστασιακής επιτελεστικότητας (Morris 1995), λίγες όμως έχουν γραφτεί από αυτή τη σκοπιά (βλ., για παράδειγμα, Robertson 1992), στην οποία έχει, εξάλλου, ασκηθεί κριτική από αυτό ακριβώς το στρατόπεδο (βλ. Weston 1993β).

Τέλος, η θεωρία της *performance* χρησιμοποιήθηκε για πολύ προσωπικές, πειραματικές, πολυφωνικές εθνογραφίες που δείχνουν μέσα από την επεξεργασία της εμπειρία του εαυτού τις μετατοπιζόμενες, σύνθετες ταυτότητες των υποκειμένων της μελέτης (βλ., για παράδειγμα, Kondo 1995).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Aaby, Peter. 1977. "Engels and Women". *Critique of Anthropology*, 3 (9-10):25-53.
- Abu-Lughod, Lila. 1986. *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- _____ 1990α. "The romance of resistance: tracing transformations of power through Bedouin women". *American Ethnologist* 17:41-55.
- _____ 1990β. "Shifting politics in Bedouin love poetry". Στο C. Lutz και L. Abu-Lughod (επιμ.), *Language and the Politics of Emotion*, 24-45. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1993. *Writing Women's Worlds: Bedouin Stories*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- Ardener, Edwin. 1975[1972] "Belief and the problem of women". Στο S. Ardener (επιμ.), *Perceiving Women*, 1-17. Λονδίνο: Malaby Press.
- _____ 1975. "The problem revisited". Στο S. Ardener (επιμ.), *Perceiving Women*, 19-27. Λονδίνο: Malaby Press.
- Ardener, Shirley (επιμ.). 1975. *Perceiving Women*. Λονδίνο: Malaby Press.
- _____ 1975α. "Introduction". Στο S. Ardener (επιμ.), *Perceiving Women*. Λονδίνο: Malaby Press.
- _____ 1975β. "Sexual insult and female militancy". Στο S. Ardener (επιμ.), *Perceiving Women*. Λονδίνο: Malaby Press.
- _____ (επιμ.). 1978. *Defining Females: The Nature of Women in Society*. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____ 1978α. "Introduction: The Nature of Women in Society". Στο S. Ardener (επιμ.), *Defining Females: The Nature of Women in Society*, 9-48. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____ (επιμ.) 1981. *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____ 1981α. "Ground Rules and Social Maps for Women". Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, 11-34. Λονδίνο: Croom Helm.
- Astuti, Rita. 1993. "Food for pregnancy: procreation, marriage and images of gender among the Vevo of Western Madagascar". *Social Anthropology* 1(3): 277-290.
- _____ 1998. "'It's a boy', 'it's a girl!'. Reflections on sex and gender in Madagascar and beyond". Στο M. Lambek A. Strathern (επιμ.), *Bodies and persons: Comparative perspectives from Africa and Melanesia*, 29-52. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Atkinson, Jane. 1982. "Anthropology: Review essay". *Signs* 8:236- 258.

- _____ 1989. *The Art and Politics of Shamanism in an Indonesian Ritual*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- _____ 1990. "How Gender Makes a Difference in Wana Society". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 59-93. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Bay, Edna. 1985. "Women in the palace of Dahomey: A case study in West African political systems". Στο P. Treichler, C. Kramarae και B. Stafford (επιμ.), *For alma mater: Theory and practice in feminist scholarship*, 238-253. Ουρμπάνα: University of Illinois Press.
- Behar, Ruth. 1993. *Translated Woman: Crossing the Border with Esperanza's Story*. Βοστώνη: Beacon Press.
- Bell, Diane. 1983. *Daughters of the Dreaming*. Μελβούρνη: McPhee Gribble.
- Bell, Diane, Pat Caplan και Wazir Jahan Karim (επιμ.). 1993. *Gendered Fields: Women Men and Ethnography*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge
- Beneria, Lourdes και Sen Gita. 1982. "Class and gender inequalities and women's role in economic development: Theoretical and practical implications". *Feminist Studies* 8: 1.
- Beneria, Lourdes και Martha Roldan. 1987. *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting, and Household Dynamics in Mexico City*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Biersack, Aletta. 1982. "Ginger Gardens for the Ginger Woman: Rites and Passages in a Melanesian Society". *Man* (N. S.) 17:239- 258.
- Bledsoe, Caroline. 1990. "School Fees and the Marriage Process for Mende Girls in Sierra Leone". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 281-309. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Bloch, Maurice και Jean H. Bloch. 1980. "Women and the dialectics of nature in eighteenth century French thought". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 25-41. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Bloch, Maurice. 1987. "Descent and Sources of Contradictions in Representations of Women and Kinship". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 324-337. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Boddy, Janice. 1989. *Wombs and Alien Spirits: Women, Men, and the Zar Cult in Northern Sudan*. Μάνττισον: University of Wisconsin Press.
- Boserup, Ester. 1970. *Women's Role in Economic Development*. Λονδίνο: G. Allen και Unwin.
- Bossen, Laurel Herbenar. 1975. "Women in modernizing societies». *American Ethnologist* 2 (4):587-691.
- Bourdieu, Pierre. 1977[1972]. *Outline of a Theory of Practice*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1980. *Le sens pratique*. Παρίσι: Les Éditions de Minuit.
- Bourque, Susan, K. και Kay B. Warren. 1987. "Gender, technology and development". *Daedalus* 116:173-197.

- Brain, James. 1976. "Less than second-class: women in rural settlement schemes in Tanzania". Στο N. Hafkin και E. Bay (επιμ.), *Women in Africa*, 265-284. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Brandes, Stanley. 1980. *Metaphors of Masculinity: Sex and Status in Andalusian Folklore*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- _____. 1981. "Like Wounded Stags: Male Sexual Ideology in an Andalusian Town". Στο S. Ortner και H. Whitehead, (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 216-239. Κάμπριτζ: Cambridge University Press.
- Broch-Due, Vigdis και Ingrid Rudie. 1993. "Carved Flesh-Cast Selves: An Introduction". Στο V. Broch-Due, I. Rudie και T. Bleie (επιμ.), *Carved Flesh, Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practice*, 1-39. Οξφόρδη και Πρόβιντενς: Berg.
- Broch-Due, Vigdis. 1993. "Making Meaning Out of Matter: Perceptions of Sex, Gender and Bodies among the Turkana". Στο V. Broch-Due, I. Rudie και T. Bleie (επιμ.), *Carved Flesh, Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practice*, 53-82. Οξφόρδη και Πρόβιντενς: Berg.
- Brown, Judith. 1975. "Iroquois women: An ethnohistoric note". Στο R. Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, 235-251. Monthly Νέα Υόρκη: Review Press.
- Bukh, Jette. 1979. *The Village Women in Ghana*. Ουψάλα: Scandinavian Institute of African Studies.
- Burton, Clare. 1985. *Subordination: Feminism and Social Theory*. Σίντνεϋ: George Allen & Unwin.
- Butler, Judith. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Callan, Hilary και Shirley Ardener (επιμ.). 1984. *The Incorporated Wife*. Λονδίνο: Croom Helm.
- Callaway, Helen. 1978. "The Most Essentially Female Function of All: Giving Birth". Στο S. Ardener (επιμ.), *Defining Females: The Nature of Women in Society*, 163-185. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____. 1981. "Spatial Domains and Women's Mobility in Yorubaland, Nigeria". Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, 168-186. Λονδίνο: Croom Helm.
- Caplan, Patricia. 1984. "Cognatic Descent, Islamic Law and Women's Property on the East African Coast". Στο R. Hirschon (επιμ.), *Women and Property, Women as Property*, 23-43. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____. (επιμ.). 1987. *The Cultural Construction of Sexuality*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- _____. 1987α. "Introduction". Στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, 1-30. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Caplan, Patricia και Janet M. Bujra (επιμ.) 1978. *Women United, Women Divided: Comparative Studies of Ten Contemporary Cultures*. Λονδίνο: Tavistock Publications.

- Caraveli, Anna. 1986. "The Bitter Wounding: The Lament as Social Protest in Rural Greece". Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, 169-194. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Chodorow, Nancy. 1974. "Family Structure and Feminine Personality". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 43-66. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Clastres, Pierre. 1974. *La société contre l'État*. Παρίσι: Les Éditions de Minuit. [Ελλην. έκδοση 1992 *Η Κοινωνία Ενάντια στο Κράτος* (Μτφ. Κ. Καψαμπέλη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια].
- Cohn, Bernard. 1980. "History and Anthropology: The State of Play". *Comparative Studies in Society and History* 23:198-221.
- _____ 1981. "Anthropology and History in the 1980s: Toward a Rapprochement". *Journal of Interdisciplinary History* 12 (2):227-252.
- Collier, Jane, F. 1974. "Women in Politics". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 89-96. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____ 1986. "From Mary to modern woman: the material basis of Marianismo and its transformation in a Spanish village". *American Ethnologist* 13; 100-107.
- _____ 1987α. *Marriage and Inequality in Classless Societies*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____ 1987β. "Rank and Marriage: Or Why High-Ranking Brides Cost More". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 197-220. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Collier, Jane, F. και Michelle Rosaldo. 1981. "Politics and gender in simple societies". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 275-329. Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Collier, Jane, F. και Sylvia J. Yanagisako (επιμ.). 1987. *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____ 1989. "Theory in Anthropology since Feminist Practice". *Critique of Anthropology* 9(2):27-37.
- Comaroff, John. 1987. "Sui generis: Feminism, Kinship Theory and Structural Domains". Στο J. F. Collier, και S. J. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 53-85. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Combs-Schilling, M. E. 1989. *Sacred Performances: Islam, Sexuality, Sacrifice*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Cornwall, Andrea και Nancy Lindisfarne, (επιμ.). 1994. *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- _____ 1994α. "Introduction". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne, (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 1-10. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- _____ 1994β. "Dislocating Masculinity: Gender, power and anthropology". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne, (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 11-47. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

- Cornwall, Andrea. 1994. "Gendered identities and gender ambiguity among *travestis* in Salvador, Brazil". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne, (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 111-132. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Cott, N. F. 1978. "Passionlessness: An Interpretation of Victorian Sexual Ideology, 1790-1850". *Signs* 4 (2).
- Cowan, Jane. 1991. *Dance and the Body Politic*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____. 1992. Η κατασκευή της γυναικείας εμπειρίας σε μια μακεδονική κομόπολη. Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 127-150. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Croll, Elizabeth. 1984. "The Exchange of Women and Property: Marriage in Post-Revolutionary China". Στο R. Hirschon (επιμ.), *Women and Property, Women as Property*, 23-43. Λονδίνο: Croom Helm.
- Danforth, Loring. 1992. "Η ρύθμιση των συγκρούσεων μέσα από το τραγούδι στην τελετουργική θεραπευτική". Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 171-192. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Deere, Carmen Diana και Magdalena León de Léal. 1981. "Peasant production, proletarianization, and the sexual division of labor in the Andes". *Signs* 7 (2):338-360.
- Delmar, Rosalind. 1976. "Looking again at Engels' *Origin of the Family, Private Property and the State*". Στο J. Mitchell και A. Oakley (επιμ.), *The Rights and Wrongs of Women*, 271-287. Χάρμοντσγουερθ: Penguin.
- del Valle, Teresa (επιμ.). 1993. *Gendered Anthropology*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- _____. 1993α. "Introduction". Στο T del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*, 1-16. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- di Leonardo, Micaela (επιμ.). 1991. *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- _____. 1991α. "Introduction: Gender, Culture, and Political Economy: Feminist Anthropology in Historical Perspective". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 1-48 Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Douglas, Mary. 1973. *Natural Symbols*. Χάρμοντσγουερθ: Perican.
- _____. 1975. *Implicit Meanings: Essays in Anthropology*. Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul
- Douglass, Carrie. 1984. "Toro Muerto, Vaca Es: An Interpretation of the Spanish Bullfight". *American Ethnologist* 11:242-258.
- Draper, Patricia. 1975. "Kung Women: Contrasts in Sexual Egalitarianism in Foraging and Sedentary Contexts". Στο R. Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, 79-109. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Driessen, Henk. 1983. "Male sociability and rituals of masculinity in rural Andalusia". *Anthropological Quarterly* 56: 125-134.

- _____. 1992. "Drinking on masculinity: Alcohol and Gender in Andalusia". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 71-79. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Drummond, Lee. 1978. "The transatlantic nanny: Notes on a comparative semiotics of the family in English-speaking societies". *American Ethnologist* 5(2):227-240.
- Dubisch, Jill. 1974. "The domestic power of women in a Greek island village". *Studies in European Society* 1 (1):23-33.
- _____. 1983. "Greek Women: Sacred or Profane". *Journal of Modern Greek Studies* 1: 185-202.
- _____. (επιμ.). 1986. *Gender and Power in Rural Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____. 1986α. "Introduction". Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, 3-41. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____. 1992. "Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία". Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 99-126. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- _____. 1995. *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Du Boulay, Juliet. 1974. *Portrait of a Greek Mountain Community*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- _____. 1986. "Women- Images of their Nature and Destiny in Rural Greece". Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, 139-168. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Dwyer, Daisy Hilse. 1978α. "Ideologies of sexual inequality and strategies for change in male-female relations". *American Ethnologist* 5(2):227-240.
- Edholm, Felicity, Harris, Olivia και Kate Young. 1977. "Conceptualizing women". *Critique of Anthropology*, 3 (9 και 10):101-130.
- Ehlers, Tracy, Bachrach. 1990. *Silent Looms: Women and Production in a Guatemalan Town*. Μπόουλντερ: Westview Press.
- Eisenstein, Zillah (επιμ.). 1979. *Capitalist Patriarchy and the Case of Socialist Feminism*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Engels, Friedrich. 1984[1884]. Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Errington, Fredrick και Deborah Gewertz. 1987. *Cultural Alternatives and a Feminist Anthropology: An Analysis of Culturally Constructed Gender Interests in Papua New Guinea*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Errington, Shelly. 1990. "Recasting sex, gender, and power. A theoretical and regional overview". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 1-58. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Evans-Pritchard, E.E. 1951. *Kinship and Marriage among the Nuer*. Πξφόρδη: Clarendon Press.

- _____ 1965. "The Position of Women in Primitive Society". Στο *The Position of Women in Primitive Society and Other Essays*. Λονδίνο: Faber.
- Fernandez-Kelly, Maria Patricia. 1983α. "Gender and industry on Mexico's new frontier". Στο J. Zimmerman (επιμ.), *The Technological Woman: Interfacing with Tomorrow*, 18-29. Νέα Υόρκη: Praeger.
- _____ 1983β. *For We Are Sold, I and my People: Women and Industry in Mexico's Frontier*. Όλμπαν: SUNY Press.
- _____ 1983γ. "Mexican border industrialization, female labor force participation, and migration". Στο J. Nash και M. P. Fernandez-Kelly (επιμ.), *Women, Men and the International Division of Labor*, 205-223. Όλμπαν: SUNY Press.
- _____ 1984. "Maquiladoras: The view from the inside". Στο K. Sacks (επιμ.), *My Troubles Are Going to Have Troubles With Me: Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*. Νιού Μπράνγουικ: Rutgers University Press.
- Fortes, Meyer. 1950. "Kinship and Marriage among the Ashanti". Στο A. R. Radcliffe-Brown και D. Forde (επιμ.), *African Systems of Kinship and Marriage*. Λονδίνο: Oxford University Press.
- _____ 1958. "Introduction" Στο J. Goody (επιμ.), *The Developmental Cycle in Domestic Groups*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1969. *Kinship and the Social Order*. Σικάγο: Aldine.
- Foucault, Michel. 1989[1975]. *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- _____ 1978[1976]. *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*. (Μτφ. Γ. Ροζάκη). Τόμ. 1. Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα.
- Friedl, Ernestine. 1986[1967]. "The Position of Women: Appearance and Reality". Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, 42-52. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____ 1975. *Women and Men: An Anthropologist's View*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Winston.
- Gailey, Christine. 1987α. "Evolutionary perspectives on gender hierarchy". Στο B. Hess και M. Ferree (επιμ.), *Analyzing Gender*, 32-67. Μπέβερλυ Χιλς: Sage.
- Gal, Susan. 1991. "Between Speech and Silence: The Problematics of Research on Language and Gender". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 175-203. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Gallagher, Catherine και Thomas Laqueur (επιμ.). 1986. *Sexuality and the Social Body in the Nineteenth Century*. Representations 14. Ειδικό Τεύχος.
- _____ 1987β. *From Kinship to Kingship: Gender Hierarchy and State Formation in the Tongan Islands*. Ωστιν: University of Texas Press.
- Gefou-Madianou, Dimitra, (επιμ.). 1992. *Alcohol, Gender and Culture*. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

- _____ 1992α. "Introduction: alcohol, commensality, identity transformation and transcendence". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 1-34. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- _____ 1992β. "Exclusion and unity, retsina and sweet wine: commensality and gender in a Greek agrotown". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 108-136. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Gewertz, Deborah και F. Errington. 1991. *Twisted Histories, Altered Contexts: Representing the Chambri in a World System*. Νέα Υόρκη:
- _____ 1996. "On PepsyCo and Piety in a Papua New Guinea 'Modernity'". *American Ethnologist* 23(3):476-93.
- Gillison, Gillian. 1980. "Images of nature in Gimi thought". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 143-173. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1983. "Cannibalism among women in the Eastern Highlands of Papua New Guinea". Στο P. Brown και D. Tuzin (επιμ.), *The Ethnography of Cannibalism*. Ουάσιγκτον: Soc. Psychologican Anthropology.
- Gilmore, David. 1987α. "Introduction: The Shame of Dishonor". Στο D. Gilmore (επιμ.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, 2-21. Ουάσιγκτον D.C.: American Anthropological Association.
- _____ 1987β. "Honor, Honesty, Shame: Male Status in Contemporary Andalusia". Στο D. Gilmore (επιμ.), *Honor and Shame and the Unity of the Mediterranean*, 90-103. Ουάσιγκτον D.C.: American Anthropological Association.
- _____ 1990α. *Manhood in the Making: Cultural Concepts of Masculinity*. Νιού Χέιβεν και Λονδίνο: Yale University Press.
- _____ 1990β. "Men and Women in Southern Spain: 'Domestic Power' Revisited". *American Anthropologist* 92:953-970.
- _____ 1991. "Commodity, Comity, Community: Male Exchange in Rural Andalusia". *Ethnology* 30 (1):17-30.
- Giovannini, Maureen. 1981. "Woman: A Dominant Symbol Within the Cultural System of a Sicilian Town". *Man*, 16: 408-426.
- Goddard, Victoria, A.. 1987. "Honour and Shame: the control of women's sexuality and group identity in Naples". Στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, 166-192. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Goodale, Jane. 1971. *Tiwi Wives: A Study of the Women of Melville Island, North Australia*. Σηάτλ: Universty of Washington Press.
- _____ 1980. "Gender, sexuality and marriage: a Kaulong model of nature and culture". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 119-142. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Gottlieb, Alma. 1990. "Rethinking Female Pollution: The Beng Case (Côte d' Ivoire). Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 113-138. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

- Gough, Kathleen. 1971. "Nuer Kinship: A Re-examination". Στο T. O. Beidelman (επιμ.) *The Translation of Culture. Essays to E. E. Evans-Pritchard*. Λονδίνο: Tavistock.
- _____ 1975. "The Origin of the Family". Στο R. Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, 51-76. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.
- Gullestad, Marianne. 1993. "Home decoration as popular culture: Constructing homes, genders and classes in Norway". Στο T del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*, 128-161. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Gutmann, Matthew, C. 1996. *The Meanings of Macho: Being a Man in Mexico City*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- _____ 1997α. "Trafficking in Men: The Anthropology of Masculinity". *Annual Review of Anthropology* 26:385-409.
- _____ 1997β. "The Ethnographic (G)ambit: Women and the Negotiation of Masculinity in Mexico City". *American Ethnologist* 24(4):835-55.
- _____ 1997γ. "The Meanings of Macho: Changing Mexican Male Identities". Στο L. Lamphere, H. Ragoné και P. Zavelli (επιμ.), *Situated Lives: Gender and Culture in Everyday Life*, 223-33. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Guyer, Jane. 1984α. "Naturalism in Models of African Production". *Man* (N. S.) 19 (3):371-388.
- _____ 1984β. Family and Farm in Southern Cameroon. *Boston University African Research Series* αρ. 15.
- _____ 1988. "The multiplication of labor: Historical methods in the study of gender and agricultural change in modern Africa". *Current Anthropology* 29 (2):247-272.
- _____ 1991. "Female Farming in Anthropology and African History". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 257-277. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Harris, Olivia. 1980. "The power of signs: gender, culture and the wild in the Bolivian Andes". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 70-94. Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1981. "Households as natural units". Στο K. Young κ. ά. (επιμ.), *Of Marriage and the Market*, 49-68. Λονδίνο: CSE Books.
- Harris, Olivia και Kate Young 1981. "Engendered structures: some problems in the analysis of reproduction". Στο J. S. Kahn J. R. Llobera (επιμ.), *The Anthropology of recapitalist Societies*, 109-147. Λονδίνο: Macmillan.

- Hart, Angie. 1994. "Missing masculinity? Prostitutes' clients in Alicante, Spain". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 48-65. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Hastrup Kirsten. 1978. "The Semantics of Biology: Virginity". Στο S. Ardener (επιμ.), *Defining Females: The Nature of Women in Society*, 49-65. Λονδίνο: Croom Helm.
- Hatley, Barbara. 1990. "Theatrical Imagery and Gender Ideology in Java". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 177-207. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Herd, Gilbert. 1981. *The Guardians of the Flutes: Idioms of Masculinity*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- _____ (επιμ.). 1982. *Rituals of Manhood*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- _____ (επιμ.). 1984. *Ritualized Homosexuality in Melanesia*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- _____ (επιμ.) 1994. *Third Sex, Third Gender: Beyond Sexual Dimorphism in Culture and History*. Νέα Υόρκη: Zone.
- Herzfeld, Michael. 1985. *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____ 1986. "Within and Without: The Category of "Female" in the Ethnography of Modern Greece". Στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, 215-233. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____ 1992. "Η ρητορική των αριθμών: Συντεκνία και κοινωνική υπόσταση στην ορεινή Κρήτη". Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 345-371. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Hirschon, Renée. 1978. "Open Body, Closed Space: The Transformation of Female Sexuality". Στο S. Ardener, (επιμ.), *Defining Females: The Nature of Women in Society*, 66-88. Νέα Υόρκη: John Wiley & Sons.
- _____ 1981. "Essential Objects and the Sacred: Interior and Exterior Space in an Urban Greek Locality". Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, 72-88. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____ 1983. "Women, the Aged and Religious Activity: Oppositions and Complementarity in an Urban Locality". *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1):113-130.
- _____ 1984α. "Introduction: Property, Power and Gender Relations". Στο R. Hirschon (επιμ.) *Women and Property, Women as Property*, 1-22. Λονδίνο: Croom Helm.
- Hoffer, Carol, P. 1972. "Mende and Sherbo Women in High Office". *Canadian Journal of African Studies*, 6:151-164.
- _____ 1974. Madam Yoko: Ruler of the Kpa Mende Confederacy". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 173-187. Στάνφορντ: Stanford University Press.

- Howell, Signe και Marit Melhuus. 1993. "The study of kinship; the study of person; a study of gender?". Στο T. del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*, 38-53. Λονδίνο: Routledge.
- Humphrey, Caroline 1978. "Women, Taboo and the Suppression of Attention". Στο S. Ardener (επιμ.), *Defining Females: The Nature of Women in Society*, 89-108. Λονδίνο: Croom Helm.
- Johnson, Patricia Lyons. 1981. "When dying is better than living: Female suicide among the Gainj of Papua New Guinea". *Ethnology* 29 (4):325-334.
- Jolly, Margaret. 1982. "Birds and Banyans of South Pentecost: Kastom in anti-colonial struggle in South Pentecost, Vanuatu". Στο R. Keesing και R. Tonkinson (επιμ.), *Reinvesting Traditional Culture: The Politics of Kastom in Islad Melanesia*. *Mankind*, ειδικό τεύχος, 13:338-357.
- _____ 1984. "The anatomy of pig love: Substance, spirit and gender in South Pentecost, Vanuatu". *Canberra Anthropology* 7:78-108.
- Jordanova, Ludmilla. J. 1980. "Natural facts: a historical perspective on science and sexuality". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 42-69. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Kanitkar, Helen. 1994. "'Real true boys': moulding the cadets of imperialism". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne, (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 172-183. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Kapchan, D. 1996. *Gender on the Market: Moroccan Women and the Revoicing of Tradition*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Karim, Wazir Jahan (επιμ.). 1995. *"Male" and "Female" in Developing Southeast Asia*. Ουάσινγκτον Ντ. Κ.: Berg.
- Keeler, Ward. 1990. "Speaking of Gender in Java". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 127-152. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Kondo, Dorine. 1995. *Crafting Selves: Power, Gener, and Discourses of Identity in a Japanese Workplace*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Krader, L. 1973. "The works of Marx and Engels in ethnology compared". *International Review of Social History*, 18:223-275.
- Kuhn, Annette και Ann-Marie Wolpe (επιμ.). 1978. *Feminism and Materialism: Women and the Modes of Production*. Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul.
- LaFontaine, Jean. 1981. "The Domestication of the Savage Male". *Man* (N.S.) 16 (3):333-349.
- Lamphere, Louise. 1974. "Strategies, Cooperation, and Conflict Among Women in Domestic Groups". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 97-112. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____ 1977. "Anthropology: Review essay". *Signs* 2 (3):612-627.
- _____ 1985. "Bringing the Family to Work: Women's Culture on the Shop Floor". *Feminist Studies* 11 (3):519-540.

- _____ 1987α. "Feminism and anthropology: The struggle to reshape our thinking about gender". Στο C. Farnham (επιμ.), *The Impact of Feminist Research on the Academy*, 11-23. Μπλούμιγκτον: Indiana University Press.
- _____ 1987β. *From Working Daughters to Working Mothers: Immigrant Women in a Northeastern Industrial Community*. Ίθακα: Cornell University Press.
- Lancaster, Roger. 1992. *Life is Hard: Machismo, Danger and the Intimacy of Power in Nicaragua*. Μπέρκλεϋ: University of California Press.
- Landau, Paul. 1995. *The Realm of the World: Language, Gender and Christianity in a South African Kingdom*. Πόρτσμουθ: Heinemann.
- Laqueur, Thomas. 1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Καίμπριτζ, Μασσ.: Harvard University Press.
- Leacock, Eleanor. 1977. "Women, development and anthropological facts and fictions". *Latin American Perspectives IV* (1 και 2): 8-15.
- _____ 1978. "Women's status in egalitarian society: implications for social evolution". *Current Anthropology* 19(2):247-275.
- _____ 1980. "Montagnais women and the Jesuit Program for colonization". Στο M. Etienne και E. Leacock (επιμ.), *Women and Colonization*, 25-42. Νέα Υόρκη: Praeger.
- _____ 1981. "History, development and the division of labor by sex: implications for organization" *Signs* 7 (2):474-491.
- _____ 1984[1972]. "Εισαγωγή". Στο Φρ. Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Leacock, Eleanor και Helen I. Safa (επιμ.). 1986. *Women's Work: Development and the Division of Labor by Gender*. Σάουθ Χάντλεϋ, Μασσ.: Bergin and Garvey.
- Lederman, Rena. 1990. "Contested Order: Gender and Society in the Southern New Guinea Highlands". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 43-73. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Lee, Richard και Irven DeVore (επιμ.). 1968. *Man the Hunter*. Σικάγο: Aldine.
- Lévi-Strauss, Claude. 1969[1949]. *The Elementary Structures of Kinship*. Βοστώνη: Beacon Press.
- _____ 1969[1964]. *The Raw and the Cooked*. Νέα Υόρκη: Penguin Books.
- Lim, Linda, Y. C. 1983. "Capitalism, imperialism and patriarchy: The dilemma of third-world women workers in multinational factories". Στο J. Nash και M. P. Fernandez-Kelly (επιμ.), *Women, Men and the International Division of Labor*, 70-91. Ολμπανυ: SUNY Press.
- _____ 1985. *Women Workers in Multinational Enterprises in Developing Countries*. Γενεύη: ILO.
- Lindenbaum, Shirley. 1987. "The Mystification of Female Labors". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 221-243. Στάνφορντ: Stanford University Press.

- Lindisfarne, Nancy. "Variant masculinities, variant virginites: Rethinking 'honour and shame'". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 82-96. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Llewellyn-Davis, Melissa. 1981. "Women, warriors and patriarchs". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 330-358. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Loizos, Peter και Evthymios Papataxiarchis, (επιμ.). 1991. *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*. Πρίνστον: Princeton University Press.
-
- _____ 1991α. "Gender and Kinship in Marriage and Alternative Contexts". Στο P. Loizos, και E. Papataxiarchis, (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, 3-25. Πρίνστον: Princeton University Press.
-
- _____ 1991β. "Gender, Sexuality, and the Person in Greek Culture". Στο P. Loizos, και E. Papataxiarchis, (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, 221-234. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Loizos, Peter. 1994. "A broken mirror: masculine sexuality in Greek ethnography". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 66-81. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Lutz, Catherine, A και Geoffrey White. 1986. "The Anthropology of Emotions". *Annual Review of Anthropology* 15:405-436.
- Lutz, Catherine, A. 1986. "Emotion, thought and estrangement: Emotion as a cultural category". *Cultural Anthropology* 1 (3): 287-309.
-
- _____ 1988. *Unnatural Emotions: Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*. Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press.
-
- _____ 1990. "Engendered emotion: Gender, power, and the rhetoric of emotional control in American discourse". Στο C. Lutz και L. Abu-Lughod (επιμ.), *Language and the Politics of Emotion*, 69-91. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- MacCormack, Carol και Marilyn Strathern (επιμ.) 1980. *Nature, Culture and Gender*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- MacCormack, Carol. 1980α. "Nature, culture and gender: a critique". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 1-21. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
-
- _____ 1980β. "Proto-social to adult: a Shebro Transformation". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 95-118. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- MacCormack, Carol και Alison Draper. 1987. "Social and cognitive aspects of female sexuality in Jamaica". Στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, 143-165. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Mackintosh, Maureen. 1977. "Reproduction and patriarchy: a critique of Claude Meillassoux, Femmes, Greniers et Capitaux". *Capital and Class*, 2:119-127.
-
- _____ 1979. "Domestic labour and the household". Στο S. Burman

- (επιμ.), *Fit Work for Women*, 173-191. Λονδίνο: Croom Helm.
- _____ 1981. "Gender and economics: The sexual division of labour and the subordination of women". Στο K. Young κ. ά. (επιμ.), *Of Marriage and the Market*, 1-15. Λονδίνο: CSE Books.
- Mageo, Jeanette, Marie. 1992. "Male transvestism and cultural change in Samoa". *American Ethnologist* 19(3):443-459.
- McDonald, Marion. 1990. "Constructing genders". Panel report from the 1st EASA Conference, Coimbra, *EASA Newsletter* 3:11-12.
- Martin, Kay, M. και Barbara Voorhies. 1975. *Female of the Species*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Martin, Joann. 1990. "Motherhood and power: The production of women's culture of politics in a Mexican community". *American Ethnologist* 17 (3):470-490.
- Marvin, Garry. 1984. "The Cockfight in Andalusia: Images of the Truly Male". *Anthropological Quarterly* 57: 60-70.
- _____ 1986. "Honour, Integrity and the Problem of Violence in the Spanish Bullfight". Στο D. Riches (επιμ.), *The Anthropology of Violence*, 118-. Οξφόρδη: Basil Blackwell.
- Mathieu, Nicole-Claude. 1973. "Homme-culture, femme-nature?". *L' Homme* 13 (3):101-113.
- Meigs, Anna. 1976. "Male pregnancy and the reduction of sexual opposition in a New Guinea Highlands society". *Ethnology* 15:393-407.
- _____ 1984. *Food, Sex and Pollution: A New Guinea Religion*. Νιού Μπράνγουικ: Rutgers University Press.
- _____ 1990. "Multiple Gender Ideologies and Statuses". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 99-112. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Mernissi, Fatima. 1975. *Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society*. Νέα Υόρκη: Halsted.
- Mills, Mary Beth. 1997. "Contesting the Margins of Modernity: Women, Migration and Consumption in Thailand". *American Ethnologist* 24(1):37-61.
- Milton, Kay. 1979. "Male bias in anthropology?", *Man* (N.S.)14:40- 54.
- Moore, Henrietta. 1986. *Space, Text and Gender: An Anthropological Study of the Marakwet of Kenya*. Κάιμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1988. *Feminism and Anthropology*. Κάιμπριτζ: Polity Press.
- _____ 1993α. "Epilogue. Στο V. Broch-Due, I. Rudie και T. Bleie (επιμ.), *Carved Flesh, Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practice*, 279-282. Οξφόρδη: Berg.
- _____ 1993β. "The differences within and the differences between". Στο T. del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*. 193-204 Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

- _____ 1994. *A Passion for Difference: Essays in Anthropology and Gender*. Καίμπριτζ: Polity Press.
- Morgen, Sandra (επιμ.). 1989. *Gender and Anthropology: Critical Reviews for Research and Teaching*. Ουάσινγκτον Ντ. Κ: American Anthropological Association.
- Morris, Rosalinda. 1995. "All Made Up: Performance Theory and the New Anthropology of Sex and Gender". *Annual Review of Anthropology*, 24:567-592.
- Mukhopadhyay, Carol, C. Patricia J. Higgins. 1988. "Anthropological studies of women's status revisited": 1977-1987". *Annual Review of Anthropology* 17:461-495.
- Murphy, Yolanda και Robert Murphy. 1974. *Women of the Forest*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Murphy, Michael. 1983. "Coming of Age in Seville: The Structuring of a Riteless Passage to Manhood". *Journal of Anthropological Research* 39: 376-392.
- Nanda, Serena. 1990. *Neither Man nor Woman: The Hijras of India*. Μπέλμοντ: Wadsworth Publishing Company.
- Nash, June και Maria Patricia Fernandez-Kelly (επιμ.). 1983. *Women, Men and the International Division of Labor*. Όλμπαν: SUNY Press.
- Nash, June και Helen Safa (επιμ.). 1976. *Sex and Class in Latin America*. Νέα Υόρκη: Praeger.
- _____ 1985. *Women and Change in Latin America*. Σάουθ Χάντλεϋ, Μασ.: Bergin and Garvey.
- Nash, June και Eleanor Leacock. 1977. "Ideologies of sex: Archetypes and stereotypes". *Annals of the New York Academy of Science* 285: 618-645.
- Nash, June. 1980. "Aztec women: The transition from status to class in empire and colony". Στο M. Etienne και E. Leacock (επιμ.), *Women and Colonization*, 134-148. Νέα Υόρκη: Praeger.
- Nelson, Cynthia. 1974. "Public and private politics: Women in the Middle East". *American Ethnologist* 1 (3):551-563.
- Oakley, Ann. 1972. *Sex, Gender and Society*. Λονδίνο: Temple Smith.
- Okely, Judith. 1975. "Gypsy Women: Models in Conflict". Στο S. Ardener (επιμ.), *Perceiving Women*. Λονδίνο: Malaby Press.
- O'Laughlin, Bridget. 1974. "Mediation of Contradiction: Why Mbum Women Do Not Eat Chicken". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 301-318. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____ 1977. "Production and reproduction: Meillassoux's Femmes, Greniers et Capitaux". *Critique of Anthropology* 2 (8):3-32.
- Ong, Aihwa. 1983. "Global Industries and Malay Peasants in Peninsular Malaysia". Στο J. Nash και M. P. Fernandez-Kelly (επιμ.), *Women, Men and the International Division of Labor*. Όλμπαν: SUNY Press.
- _____ 1987. *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Όλμπαν: State University of New York Press.

_____ 1990α. "State versus Islam: Malay families, women's bodies, and the body politic in Malaysia". *American Ethnologist* 17(2): 258-275.

_____ 1990β. "Japanese Factories, Malay Workers: Class and Sexual Metaphors in West Malaysia". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 385-422. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Ortner, Sherry. 1974. "Is Female to Male as Nature is to Culture?". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 167-87. Στάνφορντ: Stanford University Press. (Ελληνική έκδοση: "Είναι το θηλυκό για το αρσενικό ό,τι η φύση για τον πολιτισμό;" (μτφ. Α. Μπακαλάκη) Στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, 75-107). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.)

_____ 1981. "Gender and sexuality in hierarchical societies: the case of Polynesia and some comparative implications". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 359-409. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Ortner, Sherry και Harriet Whitehead, (επιμ.). 1981. *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

_____ 1981α. "Introduction: Accounting for sexual meanings". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 1-27. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Papagaroufali, Eleni. 1992. "Uses of alcohol among women: Games of resistance, power and pleasure". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 48-70. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Papataxiarchis, Evthymios. 1991. "Friends of the Heart: Male Commensal Solidarity, Gender, and Kinship in Aegean Greece". Στο P. Loizos και Evthymios Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, 156-179. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϋ: Princeton University Press.

Paul, Lois. 1974. "The Mastery of Work and the Mystery of Sex in a Guatemalan Village". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 281-299. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Peace, Adrian. 1992. "No fishing without drinking: The construction of social identity in rural Ireland". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 167-180. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Peletz, M. 1995. "Neither Reasonable nor Responsible: Contrasting Representations of Masculinity in Malay Society". Στο A. Ong και M. Peletz (επιμ.), *Bewitching Women, Pious Men: Gender and Body Politics in Southeast Asia*, 76-123. Μπέρκλεϋ:

Poole, Fitz, John, Porter. 1981. "Transforming "natural" woman: female ritual leaders and gender ideology among Bimin-Kuskusmin". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 116-165. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.

Poole, Fitz, John, Porter και Gilbert Herdt (επιμ.). 1982. *Sexual Antagonism, Gender and Social Change in Papua New Guinea*. *Social Analysis* 12. Ειδικό Τεύχος.

Povinelli, Elizabeth. 1991. "Organizing Women: Rhetoric, Economy, and Politics in Process among Australian Aborigines". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 235-254.

Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.

Quinn, Naomi. 1977. "Anthropological studies on women's status". *Annual Review of Anthropology* 6:181-222.

Radcliffe-Brown, A. R. 1952. *Structure and Function in Primitive Society*. Λονδίνο: Cohen and West.

Ranger, Terrence. 1996. *Are We Not Also Men? The Sam Kange Family and African Politics in Zimbabwe 1920-1964*. Πόρτσμουθ: Heinemann.

Rapp, Rayna. 1979. "Anthropology: Review essay". *Signs* 4 (3):497-513.

_____. 1987. "Toward a Nuclear Freeze? The Gender Politics of Euro-American Kinship Analysis". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 119-131. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Reiter, Rayna Rapp (επιμ.). 1975. *Toward an Anthropology of Women*. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

_____. 1975α. "Men and women in the South of France: public and private domains". Στο R. Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, 283-308. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

_____. 1977α. "Gender and class: An archaeology of knowledge concerning the origin of the state". *Dialectical Anthropology* 2: 309-316.

_____. 1977β. "The search for origins: The threads of gender hierarchy". *Critique of Anthropology* 3:5-24.

Riegelhaupt, Joyce. 1967. "Salio women: An analysis of informal and formal political and economic roles of Portuguese peasant women". *Anthropological Quarterly* 40:109-126.

Robertson, Claire και Iris Berger (επιμ.). 1986. *Women and Class in Africa*. Νέα Υόρκη: Africana Publishing Company.

Robertson, Jennifer. 1992. "The politics of androgyny in Japan: sexuality and subversion in the theater and beyoond". *American Ethnologist* 19(3):419-442.

Rodgers, Susan. 1990. "The Symbolic Representation of Women in a Changing Batak Culture". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 307-344. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Rogers, Silvia. 1981. "Women's Space in a Men's House: The British House of Commons". Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, 50-71. Λονδίνο: Croom Helm.

Rogers, Susan, Carol. 1975. "Female forms of Power and the myth of male dominance: A model of female/male interaction in peasant society". *American Ethnologist* 2: 727-756.

_____. 1978. "Woman's place: A critical review of anthropological theory". *Comparative Studies in Society and History* 20 (1): 123-162.

Rohrlich-Leavitt, Ruby, Barbara Sykes και Elizabeth Weatherford. 1975. "Aboriginal woman: male and female anthropological perspectives". Στο R. Reiter (επιμ.) *Toward an Anthropology of Women*, 110-126. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Rohrlich-Leavitt, Ruby. 1977. "Women in transition: Crete and Sumer". Στο R. Bridenthal και C. Roog (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, 36-59. Βοστώνη: Houton Mifflin.

Rosaldo, Michelle Zimbalist και Louise Lamphere (επιμ.). 1974. *Woman, Culture and Society*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Rosaldo Michelle 1974. "Woman, Culture, and Society: A Theoretical Overview". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*., 17-42. Στάνφορντ: Stanford University Press.

_____ 1980[1994]. "Χρήση και κατάχρηση της ανθρωπολογίας: Σκέψεις για το φεμινισμό και τη διαπολιτισμική κατανόηση" (μτφ. Α. Βουγιούκα). Στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, 185-233. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Roscoe, Will. 1991. *The Zuni Man-Woman*. Άλμπουκερκ: University of New Mexico Press.

Rubin, Gayle. 1975. "The traffic in women: Notes on the political economy of sex". Στο R. Rapp Reiter (επιμ.), *Toward an Anthropology of Women*, 157-210. Νέα Υόρκη: Monthly Review Press.

Sacks, Karen. 1974. "Engels Revisited: Women, the Organization of Production, and Private Property". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*., 207-222. Στάνφορντ: Stanford University Press.

_____ 1976. "State bias and women's status". *American Anthropologist* 78 (3):565-569.

_____ 1979. *Sisters and Wives: The Past and Future of Sexual Equality*. Γουέστπορτ: Greenwood Press.

_____ (επιμ.). 1984. *My Troubles Are Going to Have Troubles With Me: Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*. Νιού Μπράνγουικ: Rutgers University Press.

Salaff, Janet. 1981. *Working Daughters of Hong Kong: Filial Piety or Power in the Family?* Νέα Υόρκη: Cambridge University Press.

_____ 1988. *State and Faamily in Singapore: Restructuring an Industrial Society*. Ίθακα: Cornell University Press.

Sanday, Peggy, R. 1973. "Toward a Theory of the Status of Women". *American Anthropologist*, 75:1682-1700.

_____ 1974. "Female Status in the Public Domain". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 189-206. Στάνφορντ: Stanford University Press.

_____ 1981. *Female Power and Male Dominance: On the Origins of Sexual Inequality*. Κάμπριτζ: Cambridge University Press.

_____ 1990α. "Introduction". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 1-19. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

_____ 1990β. "Androcentric and Matrifocal Gender Representations in Minangkabau Ideology". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the*

Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender, 139-168. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Sanday, Peggy R. και Rita G. Goodenough (επιμ.). 1990. *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press

Scheper-Hughes, Nancy. 1983. Introduction: The Problems of Bias in Andocentric and Feminist Anthropology". *Women's Studies* 10(2):109-116.

Schlegel, Alice. 1972. *Male Dominance and Female Autonomy: Domestic Authority in Matrilineal Societies*. Human Relations Νιού Χέιβεν: Area Files.

_____ (επιμ.) 1977. *Sexual Stratification: A Cross-Cultural View*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.

_____ 1990. "Gender Meanings: General and Specific". Στο P. R. Sanday και R. G. Goodenough (επιμ.), *Beyond the Second Sex: New Directions in the Anthropology of Gender*, 21-41. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Sciama, Lidia. 1981. "The Problem of Privacy in Mediterranean Anthropology". Στο S. Ardener (επιμ.), *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, 89-111. Λονδίνο: Croom Helm.

Seremetakis, Nadia, C. 1991. *The Last Word: Women, Death and Divination in Inner Mani*. Σικάγο και Λονδίνο: The University of Chicago Press.

Sexton, Lorraine, D. 1982. "'Wok Meri': A woman's savings and exchange sstem in Highland Papua New Guinea", *Oceania* 52:167-198.

_____ 1983. "Little women and big men in business: A Gorokan development project and social stratification". *Oceania* 54:133-150.

_____ 1984. "Pigs, pearlshells, and 'women's work: Collective response to change in Highland Papua New Guinea". Στο D. O'Brien και S. Tiffany (επιμ.). *Rethinking Women's Roles*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.

Shapiro, Judith. 1976. "Sexual hierarchy among the Yanomama". Στο J. Nash και H. Safa (επιμ.), *Sex and Class in Latin America*. Νέα Υόρκη: Praeger.

_____ 1979. "Cross-cultural perspectives on sexual differentiation". Στο H. Katchadourian (επιμ.), *Human Sexuality: A Comparative and Developmental Perspective*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.

_____ 1981. "Anthropology and the study of gender". Στο E. Langland και W. Gove (επιμ.). *A Feminist Perspective in the Academy*, 110-129. Σικάγο: The University of Chicago Press.

_____ 1987. "Men in Groups: A Reexamination of Patriliney in Lowland South America". Στο J. Coller και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 301-323. Στάνφορντ: Stanford University Press.

Sharma, Ursula. 1984. "Dowry in North India: Its Consequences for Womwn". Στο R. Hirschon (επιμ.), *Women and Property, Women as Property*, 176-192. Λονδίνο: Croom Helm.

Shore, Bradd. 1981. "Sexuality and gender in Samoa: Conceptions and missed conceptions". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural*

- Construction of Gender and Sexuality*, 192-215. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Shepherd, Gill. 1987. "Rank, gender, and homosexuality; Mombasa as a key to understanding sexual options". Στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, 240-270. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Shire, Chenjerai. 1994. "Men don't go to the moon: Language, space and masculinities in Zimbabwe". Στο A. Cornwall και N. Lindisfarne (επιμ.), *Dislocating Masculinity: Comparative Ethnographies*, 147-158. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Silverblatt, Irene. 1978. "Andean women in the Inca empire". *Feminist Studies* 4, (3):37-61.
- _____. 1987. *Moon, Sun and Witches: Gender Ideologies and Class in Inca and Colonial Peru*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- _____. 1988α. "Imperial dilemmas, the politics of kinship, and Inca reconstructions of history". *Comparative Studies in Society and History* 30 (1):83-102.
- _____. 1988β. "Women in states". *Annual Review of Anthropology* 17:427-460.
- _____. 1991. "Interpreting Women in States: New Feminist Ethnohistories". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 140-171. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Sinha, Mranalini. 1995. *Colonial Masculinity: The "Manly Englishman" and the "Effeminate Bengali" in the Late Nineteenth Century*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Smith, Raymond. 1987. "Hierarchy and the Dual Marriage System in West Indian Society". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 163-196. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Stacey, Judith. 1983. *Patriarchy and Socialist Revolution in China*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Stack, Carol. 1975α. *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. Νέα Υόρκη: Harper & Row.
- _____. 1975β. "Sex roles and survival strategies in an urban black community". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 113-128. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Stack, Carol κ. ά. 1975. "Anthropology: Review essay". *Signs* 1 (1):147-160.
- Stern, S. J. 1995. *The Secret History of Gender: Women, Men, and Power in Late Colonial Mexico*. Τσάπελ Χιλ: University of North Carolina Press.
- Stevens, Evelyn. 1973. "Marianismo: The other face of Machismo in Latin America". Στο Ann Pescatello (επιμ.), *Female and Male in Latin America*, 89-101. Πίτσμπουργκ: The University of Pennsylvania Press.
- Stolcke, Verena. 1981. "Women's labours: The naturalization of social inequality and women's subordination". Στο K. Young κ. ά. (επιμ.), *Of Marriage and the Market: Women's Subordination in International Perspective*, 30-48. Λονδίνο: CSE Books.

- _____. 1993. "Is sex to gender as race to ethnicity?". Στο T. del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*, 17-37. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Stoler, Ann. 1977. "Class structure and female autonomy in rural Java". Στο Wesley Editorial Committee (επιμ.), *Women and National Development: The Complexities of Change*, 74-89. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- _____. 1985. *Capitalism and Confrontation in Sumatra's Plantation Belt, 1870-1979*. Νιού Χέιβεν: Yale University Press.
- _____. 1989. "Making empire respectable: The politics of race and sexual morality in 20th century colonial cultures". *American Ethnologist*, 16 (4):634-660.
- _____. 1991. "Carnal Knowledge and Imperial Power: Gender, Race, and Morality in Colonial Asia". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 51-101. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- _____. 1992[1989]. "Rethinking Colonial Categories: European Communities and the Boundaries of Rule". Στο N. B. Dirks (επιμ.), *Colonialism and Culture*, 319-352. Άν Άρμπορ: The University of Michigan Press.
- Strathern, Marilyn. 1972. *Women In Between: Female Roles in a Male World: Mount Hagen, New Guinea*. Λονδίνο: Seminar Press.
- _____. 1976. "An anthropological Perspective". Στο B Lloyd και J. Archer (επιμ.), *Exploring Sex Differences*, 49-70. Λονδίνο: Academic Press.
- _____. 1980. "No nature, no culture: The Hagen case". Στο C. MacCormack και M. Strathern (επιμ.), *Nature, Culture and Gender*, 174-222. Καίμπριτζ: Cambridge University Press. [Ελληνική έκδοση 1994: "Ούτε φύση ούτε πολιτισμός: Η περίπτωση Hagen (μτφ. Α. Λυκιαρδοπούλου, Α. Μπακαλάκη) Στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία Γυναίκες και φύλο*, 109-183. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.]
- _____. 1981α. "Self-interest and the social good: Some implications of Hagen gender imagery". Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 166-191. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____. 1981β. "Culture in a netbag: the manufacture of a subdiscipline in anthropology". *Man* (N.S.) 16(4):665- 688.
- _____. 1987α. "An awkward relationship: the case of feminism and anthropology". *Signs* 12 (2):276-292.
- _____. 1987β. "Introduction". Στο M. Strathern (επιμ.), *Dealing with Inequality: Analyzing Gender Relations in Melanesia and Beyond*, 1-32. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____. (επιμ.). 1987γ. *Dealing with Inequality: Analyzing Gender Relations in Melanesia and Beyond*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____. 1987δ. "Producing Difference: Connections and Disconnections in Two New Guinea Highland Kinship Systems". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 271-300. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- _____. 1988. *The Gender of the Gift*. Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες και Λονδίνο: University of California Press.

- _____ 1993. "Making Incomplete". Στο V. Broch-Due, I. Rudie και T. Bleie (επιμ.), *Carved Flesh, Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practice*, 41-51. Οξφόρδη και Πρόβιντενς: Berg.
- Sweet, Louise. 1967. "Appearance and Reality: Status and Roles of Women in Mediterranean Societies". *Anthropological Quarterly* 40, αφιέρωμα.
- Talle, Aud. 1993. "Transforming Women into 'Pure' Agnates: Aspects of Female Infibulation in Somalia". Στο V. Broch-Due, I. Rudie και T. Bleie (επιμ.), *Carved Flesh, Cast Selves: Gendered Symbols and Social Practice*, 83-106. Οξφόρδη και Πρόβιντενς: Berg.
- Tanner, Nancy. 1974. "Matrifocality in Indonesia and Africa and Among Black Americans". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 129-156. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Tcherkezoff, Serge. 1993. "The illusion of dualism in Samoa: 'Brothers-and sisters' are not 'men-and-women'". Στο T del Valle (επιμ.), *Gendered Anthropology*, 54-87. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Tilly, Louise. 1978. "The Social Science and the Study of Women: A Review Article". *Comparative Studies in Society and History* 20, (1):163-173.
- Tilly, Louise και Joan Scott. 1978. *Women, Work and the Family*. Νέα Υόρκη: Holt, Rinehart & Winston.
- Tsing, Anna Lowenhaupt και Sylvia Junko Yanagisako. 1983. "Feminism and Kinship Theory". *Current Anthropology* 24:511-516.
- _____ 1993. *In the Realm of the Diamond Queen*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Tsing, Anna Lowenhaupt. 1990. "Gender and Performance in Meratus Dispute Settlement". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 95-125. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Toren, Christina. 1994. "Transforming love: Representing Fijian hierarchy". Στο P. Harvey και P. Gow (επιμ.), *Sex and Violence: Issues in representation and experience*, 18-39. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Tsing, Anna Lowenhaupt. 1987. "A Rhetoric of Centers in a Religion of Periphery". Στο R. Kipp και S. Rodgers (επιμ.), *Indonesian Religions in Transition*, 167-21. Τούξον: University of Arizona Press.
- _____ 1990. "Gender and Performance in Meratus Dispute Settlement". Στο J. M. Atkinson και S. Errington (επιμ.), *Power and Difference: Gender in Island South East Asia*, 95-125. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Van Nieuwkerk, Karin. 1992. "Female entertainer in Egypt: Drinking and gender roles". Στο D. Gefou-Madianou (επιμ.), *Alcohol, Gender and Culture*, 35-47. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Vale De Almeida, Miguel. 1996. *The Hegemonic Male: Masculinity in a Portuguese Town*. Πρόβιντενς και Οξφόρδη: Berghen Books.
- _____ 1997. "Gender, masculinity and power in southern Portugal". *Social Anthropology* 5,2:141-158.

- Warren, Kay και Susan Bourque. 1991. "Women, Technologies, and International Development Ideologies: Analyzing Feminist Voices". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 278-31. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Weeks, Jeffrey. 1977. *Coming Out: Homosexual Politics in Britain from the 19th Century to the Present*. Λονδίνο: Quartet Books.
- _____ 1981. *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800*. Νέα Υόρκη: Longman.
- _____ 1985. *Sexuality and its Discontents*. Λονδίνο: Routledge and Kegan Paul.
- _____ 1987. "Questions of identity". Στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, 31-51. Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Weiner, Annette. 1976. *Women of Value, Men of Renoun: New Perspectives on Trobriand Exchange* Ωστίν: University of Texas Press.
- _____ 1978. "The reproductive model in Trobriand society". *Mankind* 11:175-186.
- _____ 1979. "Trobriand kinship from another point of view: The reproductive power of women and men". *Man* (N.S.) 14:328-348.
- Weston, Kath. 1993α. "Lesbian/Gay Studies in the House of Anthropology". *Annual Review of Anthropology* 22:339-367.
- _____ 1993β. "Do clothes make the woman? Gener, performance theory and lesbian eroticism". *Genders* 17 (2):1-21.
- Whitehead, Ann. 1981. "I'm hungry, Mum: The politics of domestic budgeting". Στο K. Young κ. ά. (επιμ.), *Of Marriage and the Market*, 88-111. Λοδίνο: CSE Books.
- _____ 1984. "Men and Women, Kinship and Property: Some General Issues". Στο R. Hirschon (επιμ.), *Women and Property, Women as Property*, 176-192. Λονδίνο: Croom Helm.
- Whitehead, Harriet. 1981. "The bow and the burden strap: institutionalized homosexuality in native North America" Στο S. Ortner και H. Whitehead (επιμ.), *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, 80-115. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- _____ 1987. "Fertility and Exchange in New Guinea". Στο J. Coller και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 244-267. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Whyte, Martin King. 1978. *The Status of Women in Preindustrial Societies*. Πρίνστον: Princeton University Press.
- Wislow, D. 1980. "Rituals of First Menstruation in Sri Lanca". *Man* (N.S.) 15:603-625.
- Wolf, Eric. 1982. *Europe and the People Without History*. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.
- Wolf, Margery. 1972. *Women and the Family in Rural Taiwan*. Στάνφορντ: Stanford University Press.

- _____. 1974. "Chinese Women: Old Skills in a New Context". Στο M. Z. Rosaldo και L. Lamphere (επιμ.), *Woman, Culture and Society*, 157-172. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Yanagisako, Sylvia Junko. 1979. "Family and the household: The analysis of domestic groups". *Annual Review of Anthropology* 8:161-205.
- _____. 1987. "Mixed Metaphors: Native and Anthropological Models of Gender and Kinship Domains". Στο J. Collier και S. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 86-118. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Yanagisako, Sylvia Junko και Jane Fishburne Collier. 1987. "Toward a Unified Analysis of Gender and Kinship". Στο J. F. Collier και S. J. Yanagisako (επιμ.), *Gender and Kinship: Essays Toward a Unified Analysis*, 14-50. Στάνφορντ: Stanford University Press.
- Yeatman, Anna. 1984. "Gender and the differentiation of social life into public and domestic domains". Στο A. Yeatman (επιμ.), *Gender and Social Life. Social Analysis*, ειδικό τεύχος 15.
- Young, Kate, Wolkowitz, Carol και Roslyn McCullagh (επιμ.). 1981. *Of Marriage and the Market: Women's Subordination Internationally and its Lessons*. Λονδίνο: CSE Books.
- Young, Antonia. 2001. *Women Who Become Men: Albanian Sworn Virgins*. Οξφόρδη και Νέα Υόρκη: Berg.
- Zavella, Patricia. 1991. "Mujeres in Factories: Race and Class Perspectives on Women, Work, and Family". Στο M. di Leonardo (επιμ.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, 312-336. Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες: University of California Press.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γιαννακόπουλος, Κώστας. 2001. "Ανδρική ταυτότητα, σώμα και ομόφυλες σχέσεις. Μια προσέγγιση του φύλου και της σεξουαλικότητας". Στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των Φύλων*, 161-187. Αθήνα: Σαβάλλας.
- _____. 2003. "Εμφυλη τάξη και αταξία: 'Φυσικός' ανδρισμός και άσκηση εξουσίας". Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, 183-204. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δήμητρα. 1998. "Εισαγωγή: Από την ολιστική προσέγγιση στις μερικές αλήθειες". Στο Δ. Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, 11-66. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες.
- _____. 1999. *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες.
- _____. 2003. "Στο πρόσωπο του άνδρα μου εμένα βλέπουν: Το 'δημόσιο' και το 'ιδιωτικό' ως τόποι κατασκευής της έμφυλης ταυτότητας". Στο Δ. Γκέφου-

Μαδιανού (επιμ.) *Εαυτός και Άλλος: Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, 111-181. Αθήνα: Gutenberg.

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα. 1994. *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

_____ 1994α. "Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων". Στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, 13-74. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

_____ 1997. "Είναι η ανθρωπολογία των γυναικών για την ανθρωπολογία του φύλου ό,τι η παιδική ηλικία για την ωριμότητα;". *Μνήμων* 19:211-223.

_____ 1998. "Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19ου και του 20ού αιώνα". Στο Δ. Γκέφρου-Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, 519-581. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Ανθρωπολογικοί Ορίζοντες.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 1992α. "Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας". Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 11-98. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

_____ 1992β. "Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό". Στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, 209-250. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

_____ 1997. "Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): Ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις". *Μνήμων* 19: 201-210.

Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ελεονώρα. 1984. *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*. Αθήνα: Ο Πολίτης.